Satyaniketan's

Adv.M.N.Deshmukh Arts, Science and Commerce College, Rajur

Tal-Akole, Dist-Ahmednagar.(MS) PIN-422604

CRITERION III: Research, Innovation & Extension

Key Indicator: 3.2 Innovation Ecosystem

3.3.2: Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे संलग्नता क्र. PU/AN/S/045/(1993)

Satyaniketan's
Adv. Manoharrao Nanasaheb Deshmukh
Arts, Science & Commerce College
Rajur, Tal. Akole, Dist. Ahmednagar
Pin : 422 604 Mob. 8766573007
Professor Dr. Bhausaheb Y. Deshmukh
(M.Com., M.A., B.Ed., G.D.C.& A. Ph.D.)
PRINCIPAL

सत्यनिकेतन संचालित
ॲड्. मनोहरराव नानासाहेब देशमुख
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
राजूर, ता. अकोले, जि. अहमदनगर
पिन : ४२२ ६०४ भ्रमणध्वनी : ८७६६५७३००७
प्राध्यापक डॉ. भाऊसाहेब य. देशमुख
(एम.कॉम.,एम.ए.,बी.एड.,जी.डी.सी.ॲण्ड ए.,पीएच.डी.)
प्राचार्य

* NAAC Accredited 'A'
* E-mail : mndcollegerajur@gmail.com
* Visit us at : www.mndcollegerajur.org
* Contact No. : 8766573007

* नॅक पूर्नमुल्यांकन 'अ' श्रेणी प्राप्त महाविद्यालय
* पुणे विद्यापीठाचा 'उत्कृष्ठ' महाविद्यालय पुरस्कार
* राष्ट्रीय सेवा योजनेस राजस्तरीय 'उत्कृष्ठ एकक' पुरस्कार
* महाराष्ट्र राज्य 'वनश्री' पुरस्कार

Ref No. NAAC/1/2023-2024

Date 02/09/2023-202

DECLARATION

This is to declare that, the given information, true copies, reports, charts, templates, numerical data, etc. provided in this file is checked & verified by Internal Quality Assurance Cell (IQAC) and is correct as per record.

The purpose of this declaration is for NAAC Re-accreditation of HEI for 3rd Cycle for the period of 2017-2018 To 2022-2023.

Date: 02/09/2023
Place: Rajur

Dr. B. K. Tapale
IQAC CO-ORDINATOR
Adv.M.N. Deshmukh Arts,
Science & Commerce College,
Rajur, Tal. Akole,

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE
A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604
• RAJUR •

Prof. (Dr.) B. Y. Deshmukh
PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

INDEX

Sr. No.	Particular	Page No.
1)	Academic Year 2022-2023	4-23
2)	Academic Year 2021-2022	24-29
3)	Academic Year 2020-2021	30-44
4)	Academic Year 2019-2020	45-46
5)	Academic Year 2018-2019	47-52

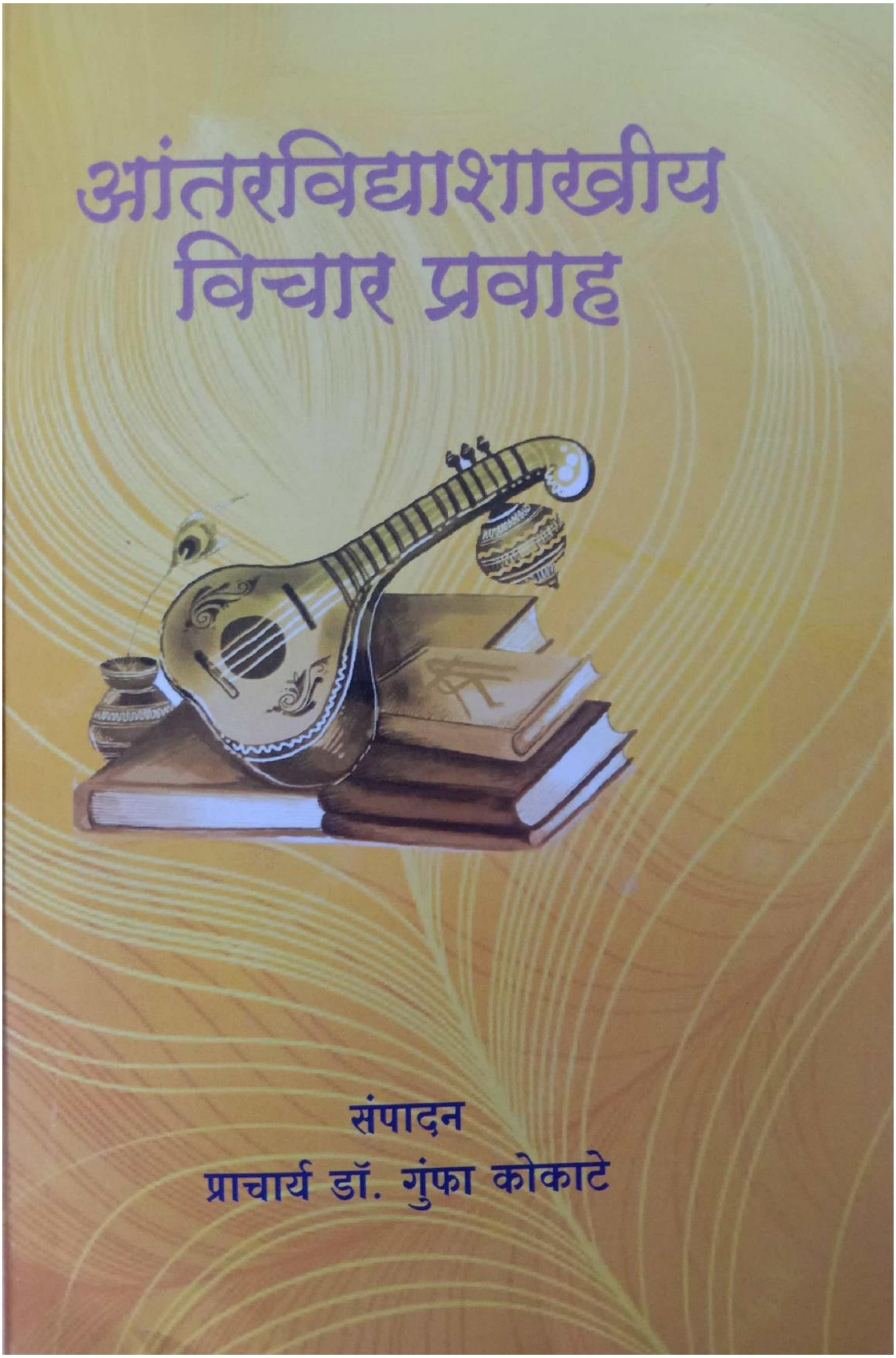
आंतरविद्याशाखीय
विचार प्रवाह
संपादन
प्राचार्य डॉ. गुंफा कोकाटे

आंतरविद्याशाखीय विचार प्रवाह

(रिसर्च पेपर)

संपादक

प्रा. डॉ. गुंफा कोकाटे

कार्यकारी संपादक

प्रा. डॉ. मनोज तेलोरे

सहसंपादक

प्रा. निजाम शेख, डॉ. बाबासाहेब पवार, प्रा.विलास गायकवाड, डॉ. संजय नवाळे
प्रा. प्रकाश देशपांडे, डॉ. अशोक माने, प्रा. रुपाली उंडे, प्रा. सतिश पावशे,
डॉ. विनायक काळे, प्रा. अशोक थोरात, डॉ. विठ्ठल लंगोटे, डॉ. विठ्ठल सदाफुले
प्रा. डॉ. बाबासाहेब बाचकर, प्रा. विकास नालकर, प्रा. चंद्रकांत कोतकर

ज्ञानसूर्य प्रकाशन, पुणे

आंतरविद्याशाखीय विचार प्रवाह

© प्राचार्य डॉ. गुंफा कोकाटे

प्रथमावृत्ती : १ मे २०२३

ISBN-978-81-928887-4-11

अक्षरजुळणी व मुखपृष्ठ :
सौ. राजश्री राजेंद्र जाधव, पुणे

प्रकाशक व मुद्रक
डॉ. उमा काळे-माळी
मारुती माळी

ज्ञानसूर्य प्रकाशन
सर्व्हे नं. २१५, गंगानगर, पोस्ट फुरसुंगी,
ता. हवेली, जि. पुणे - ४१२ ३०८
भ्रमणध्वनी : ९७६५९०४१०३ /९०७५७४९१५४
Email : umakaleswati@gmail.com
dnyansuryapublication@gmail.com

मूल्य : ₹ ५००

या पुस्तकाच्या मजकुरातील मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

२४) मराठी साहित्यातील आंतरविद्याशाखीय साहित्यप्रवाह / विश्वनाथ अर्जुन साठे /२११

२५) राजकीय आणि समाज मानसशास्त्रीय-आंतरक्रिया दृष्टिकोनातून पुरोगामी कादंबरी / प्रा. स्वप्निल भारत रणखांबे /२२७

२६) वाणिज्य विद्याशाखेचे आंतरविद्याशाखीय स्वरूप / डॉ. आप्पा दत्तू माने, प्रा. किरण जयवंत वणवे / २३६

२७) साहित्य व चित्रपटाची भाषा: साम्यभेद / प्रा. डॉ. विठ्ठल पं. लंगोटे / २४३

२८) भावनिक बुद्धिमत्ता व भावनिक बुद्धिमत्तेचा विकास / डॉ. अनिल बन्सीधर वाघ / २४९

२९) महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे स्त्रियांविषयीचे कार्य / प्रा. साईप्रसाद प्रमोद कुंभकर्ण / २५६

३०) संकलित स्त्री-ओवीगीतांचा आंतरविद्याशाखीय परस्पर संबंध (धर्मशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र)/ डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे / २६३

३१) ऑनलाईन शिक्षणव्यवस्था : दशा आणि दिशा / प्रा. डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी /२८०

३२) आदिवासी साहित्यातील कथा साहित्य/प्रो. चेपूरवार गंगाधर / २८९

३३) मराठी साहित्यातील आंतरविद्याशास्त्रीय साहित्य प्रवाह : / डॉ. मिनाक्षी देव-निमकर /२९९

३४) जागतिकीकरण व बदलते प्रवाह / प्रा. डॉ. गंधारे द. के. /३०४

३५) इतिहास लेखन प्रवाहातील : स्थानिक इतिहास लेखन काळाची एक गरज / प्रा. राजभोज संदीप बाबासाहेब / ३११

३६) शाहू महाराजांचे जल व्यवस्थापन / प्रा. चंद्रकांत निवृत्ती कोतकर / ३१८

जागतिकीकरण व बदलते प्रवाह

प्रा. डॉ. गंधारे द. के.

प्रास्ताविक–

जागतिकीकरण ही व्यापक अशी संज्ञा आहे. भारतात जागतिकीरणाची प्रक्रिया सुरू होऊन दीड दशकापेक्षा जास्त काळ लोटला आहे. तरी जागतिकीरणाचे नेमके फायदे आहेत का तोटे याबाबत सर्वच घटक संभ्रमित आहेत. आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक बदलातून निरनिराळे प्रश्न किंवा आव्हाने निर्माण होत असतात. अशा बदलास कारणीभूत असणारी प्रक्रिया म्हणून जागतिकीकरणाकडे पाहिले जाते. जागतिकीकरणातून राष्ट्र व समाजहीत काहीसे जोपासले जाते. याबरोबरच यात समस्या व आव्हाने अधिक निर्माण झाले आहेत.

जागतिकीकरणाचा भाषा व साहित्यावर विशेष प्रभाव पडलेला दिसून येतो. या संदर्भात भालचंद्र नेमाडे, भा. ल. भोळे, रंगनाथ पठारे, सुलभा ब्रह्मे यांनी जागतिकीकरणाचा साहित्य व एकूणच घटकांवर झालेला प्रभाव विशेषत्वाने मांडलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या मागे भांडवलवादी तत्त्वज्ञान पहावयास मिळते. जागतिकीकरणातून आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक शैक्षणिक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत.

जागतिकीकरणामुळे सर्वच घटकांवर परिणाम झालेला आहे. जागतिकीकरणाच्या वाढत्या प्रभावामुळे भाषिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जागतिकीकरणातून नवभांडवलशाही जगावर सत्ता स्थापन करू पहात आहे. याचा परिणाम ग्रामीण जीवनावर झालेला दिसून येतो. भाषा, साहित्य व साहित्यातील नवप्रवाह यावरही परिणाम झालेला दिसून येतो. नव्या आर्थिक धोरणातील विविध घटकातील आंतरिक संगती ही जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून व्यक्त होते. जागतिकीकरण हे मुख्यत्वे देशादेशांतर्गत व्यापारउद्दिमावर, भांडवल

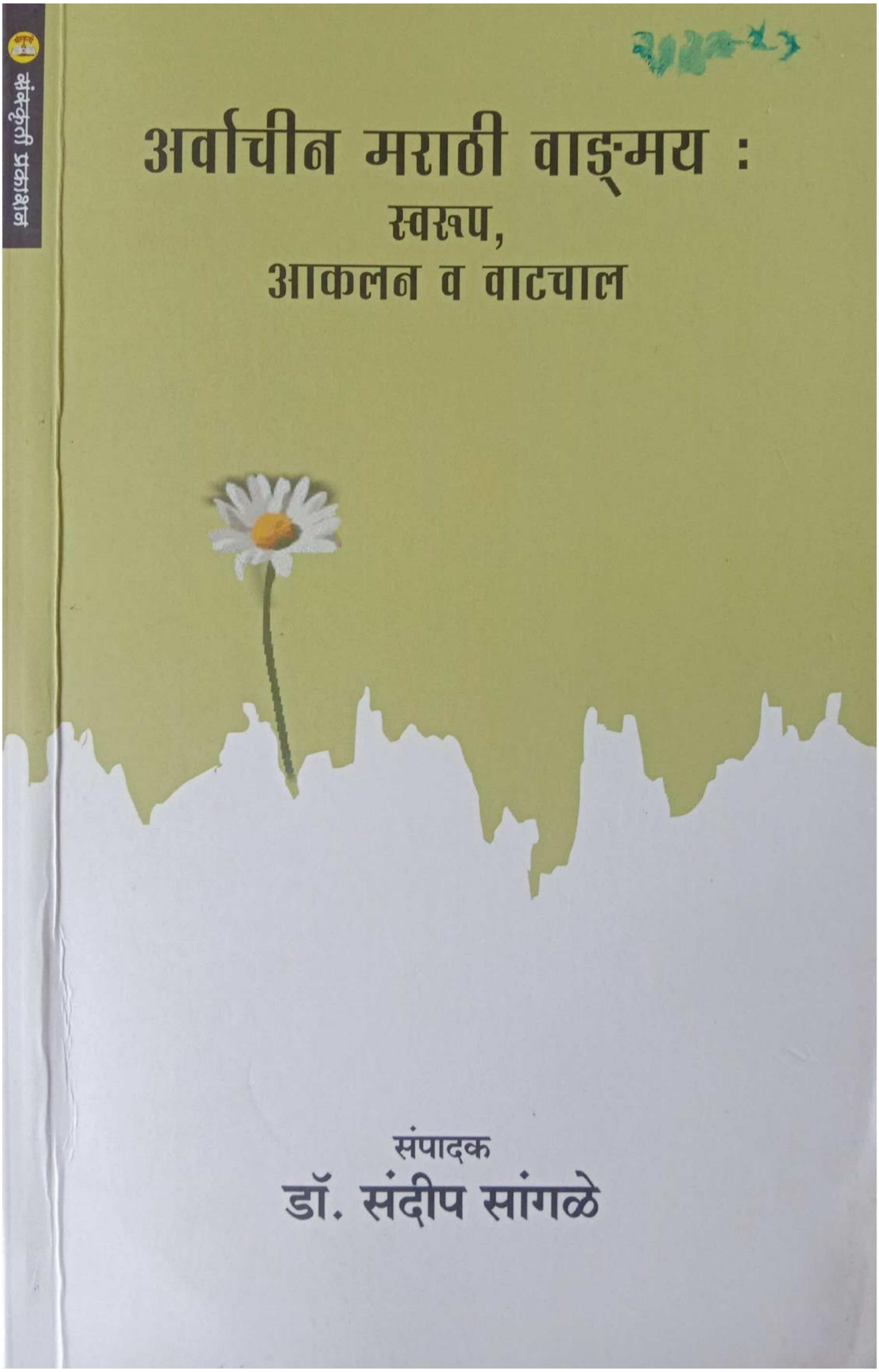
संस्कृती प्रकाशन
अर्वाचीन मराठी वाङ्मय :
स्वरूप,
आकलन व वाटचाल
संपादक
डॉ. संदीप सांगळे

२०२२-२३

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय : स्वरूप, आकलन व वाटचाल

डॉ. संदीप सांगळे
मराठी विभाग प्रमुख
शिक्षण प्रसारक मंडळाचे
साहेबराव शंकरराव ढमढेरे महाविद्यालय, तळेगाव ढमढेरे,
ता. शिरूर, जि. पुणे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय : स्वरूप, आकलन व वाटचाल

Arwacheen Marathi Wangmaya : Swarup, Aaklan v Vatchal

© डॉ. संदीप सांगळे
मराठी विभाग प्रमुख, साहेबराव शंकरराव ढमढेरे महाविद्यालय,
तळेगाव ढमढेरे, ता. शिरुर, जि. पुणे. मो. : ९८२२४४५१७७

प्रकाशन क्रमांक । ४३४

ISBN-978-93-84497-93-4

प्रथम आवृत्ती । १५ ऑक्टोबर २०२२

टाईपसेटींग
कुलकर्णी टाईपसेटर्स, अहमदनगर

प्रकाशक । सुनिताराजे पवार
संस्कृती प्रकाशन, ६८८, नारायण पेठ, अप्पा बळवंत चौक, पुणे-३०.
फोन : ०२०-२४४९७३४३, मो. : ९८२३०६८२९२
Email: sanskrutiprakashan@yahoo.com
www. sanskrutiprakashan.com

मुखपृष्ठ । सुनिल मांडवे

मुद्रक । प्रिंटोन ग्राफिक्स

मूल्य । ₹ ५७५

सदर ग्रंथामध्ये छापलेल्या शोधनिबंधातील विचार, कल्पना व संबंधित लेखासंबंधी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

- अर्वाचीन मराठी वाङ्मय : प्रेरणा, वैशिष्ट्ये व चळवळी । १५६
  – डॉ. आप्पा माने
- ललित गद्य : संकल्पना व स्वरूप । १७३
  – डॉ. लक्ष्मीकांत येळवंडे
- १९२० ते १९६० या कालखंडातील आत्मचरित्रे । १८४
  – डॉ. जालिंदर कानडे
- मराठी नाट्यवाङ्मय : स्वरूप व वाटचाल (१९२० ते १९४५) । १८८
  – डॉ. द. के. गंधारे
- मराठी नाटकाची वाटचाल : एक दृष्टिकोन (१९५० ते २०००) । १९५
  – डॉ. अनिता आढाव
- मराठी साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा (१८१८ ते १९६०) । २१०
  – प्रा. अनिल गोटे
- महाराष्ट्रातील प्रबोधन साहित्य, प्रेरणा व परिवर्तन चळवळ । २१६
  – प्रा. विक्रम कांबळे
- चरित्र वाङ्मय : प्रेरणा व स्वरूप (१८१८ ते १९६०) । २२९
  – डॉ. सोमनाथ दडस
- मराठी साहित्याच्या प्रेरणा (१८१८ ते १९६०) । २३९
  – डॉ. नवनाथ गोरे
- मराठी साहित्याच्या प्रेरणांचा आढावा (१८१८ ते १९६०) । २४३
  – प्रा. ज्ञानेश्वर खिलारी
- मराठी कथा : प्रेरणा, स्वरूप व वाटचाल (१८१८ ते १९६०) । २५०
  – डॉ. सुभाष पुलावळे
- मराठी वाङ्मय : सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि । २६०
  वाङ्मयीन पार्श्वभूमी (१९४६ ते १९६०)
  – डॉ. उमेश सिरसट
- आधुनिक मराठी साहित्य : प्रेरणा व प्रवृत्ती । २७२
  – प्रा. विठ्ठल जाधव
- अर्वाचीन मराठी कालखंड : प्रेरणा, स्वरूप व वाटचाल । २७६
  – प्रा. हिरा वाघ
- अर्वाचीन कालखंडातील प्रबोधन चळवळी व मराठी साहित्य । २८१
  – डॉ. राहुल जगदाळे
- अर्वाचीन कालखंड : दलित नियतकालिकांचे स्वरूप । २८८
  – डॉ. सुभाष देशमुख

मराठी नाट्यवाङ्मय : स्वरूप व वाटचाल (१९२० ते १९४५)

डॉ. द. के. गंधारे
मराठी विभाग प्रमुख
ॲड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय राजुर,
ता. अकोले, जि. अहमदनगर.

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्याच्या इतिहासामध्ये मराठी नाटके व रंगभूमी यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. लिखित पुराव्यांचा आधार घेतला तर तंजावरच्या सरस्वती महाल या ग्रंथालयात एकंदर ३४-३५ नाटके हस्तलिखित स्वरूपात मिळतात. शिवाजी महाराजांचे सावत्रभाऊ व्यंकोजीराजे यांचा मुलगा शहाजी हा मराठी नाटके लिहिणारा पहिला राजा म्हणून ओळखला जातो. त्यांनी कमीतकमी २४ नाटके लिहिली. १६८२ ते १८३३ या कालखंडातील ही हस्तलिखित नाटके आहेत. लक्ष्मीनारायण हे या काळातील पहिले नाटक होय. पेशवाईच्या काळात कळसूत्रा बाहुल्या, ललिते, दशावतारी खेळ हा कोकणातील विकसित नाट्यप्रकार प्रचलित होता. विष्णुदास भावे यांनी १८४३ साली सीता स्वयंवर या नाटकाचा प्रथम प्रयोग श्रीमंत पेशवे यांच्या पुढे सादर केला. यातूनच मराठीच्या पहिल्या उभारणी झाली असे म्हणता येईल.

मराठी नाटकाची पार्श्वभूमी :

नाटक हा मराठी रंगभूमीशी निगडित असलेला वाङ्मयप्रकार आहे. नटांमार्फत रंगमंचावर प्रेक्षकांसमोर सादर करण्यासाठी रचलेली बव्हंशी संवादयुक्त

E- ISBN. 978-93-92466-37-3

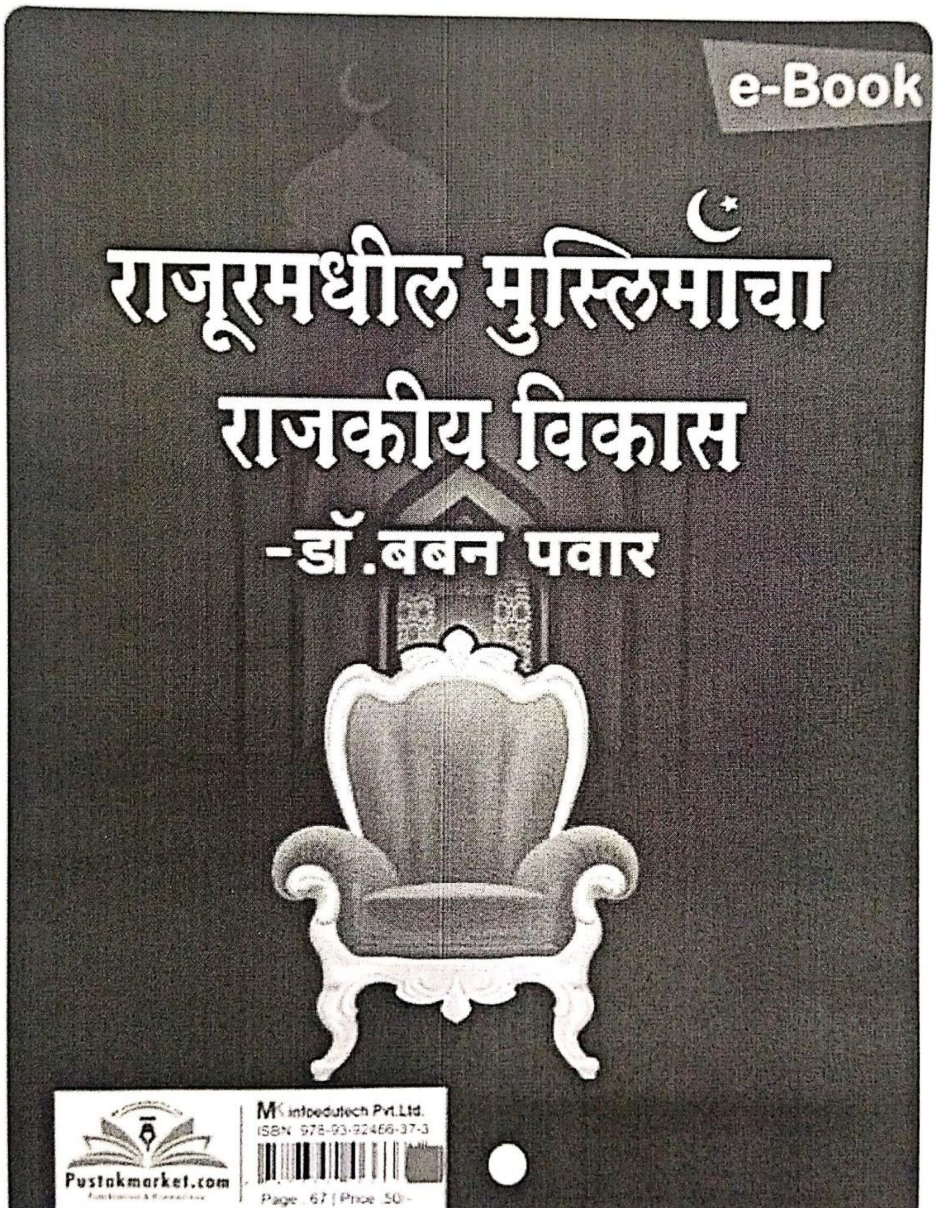

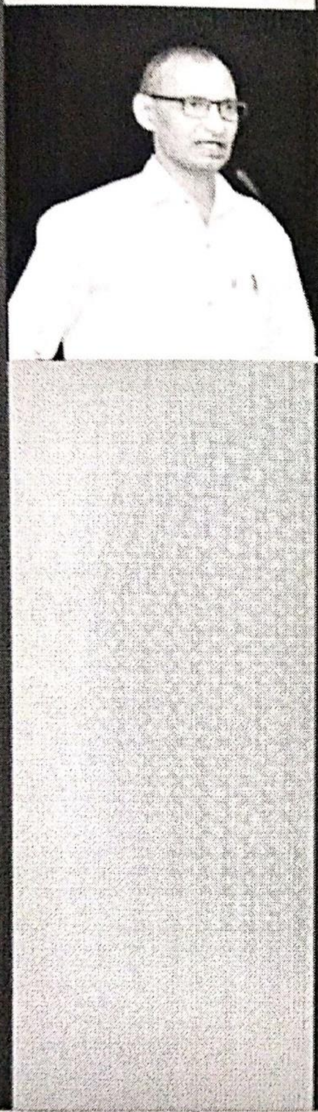

प्रा. बबन पवार हे ॲड. एम. एन. देशमुख कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, राजूर, ता. अकोले, जि. अहमदनगर येथे सहाय्यक प्राध्याक म्हणून कार्यरत आहेत. गेली २७ वर्ष प्रा. पवार हे प्रयोगशील प्राध्यापक विद्यार्थ्यांमध्ये प्रसिद्ध आहेत. सरांचा अकोले तालुक्यातील महादेव कोळी आदिवासी जमातीचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग हा ग्रंथ Pustakmarket.com या ऑनलाईन पोर्टलवर उपलब्ध आहे. सरांचा पुरोगामी विचारांच्या प्रचारात व चळवळीत सक्रिय सहभाग आहे.

Pustakmarket.com

MK infoedutech Pvt.Ltd.

Om sai Prest Colleg[redacted]d.Varulwadi, Narayangaon. Pune, 410 504
Contact : 7 48683[redacted]-mail ID. pustakmarket2020@gmail.com
Website : Pustakmarket.com

eBook...

राजूरमधील मुस्लिमांचा राजकीय विकास

लेखक : प्रा. बबन पवार

प्रकाशक : Pustakmarket.com

https://pustakmarket.com/api_new/481?template=ebook&identifierId=481

Download the Pustak Market App on Plya store

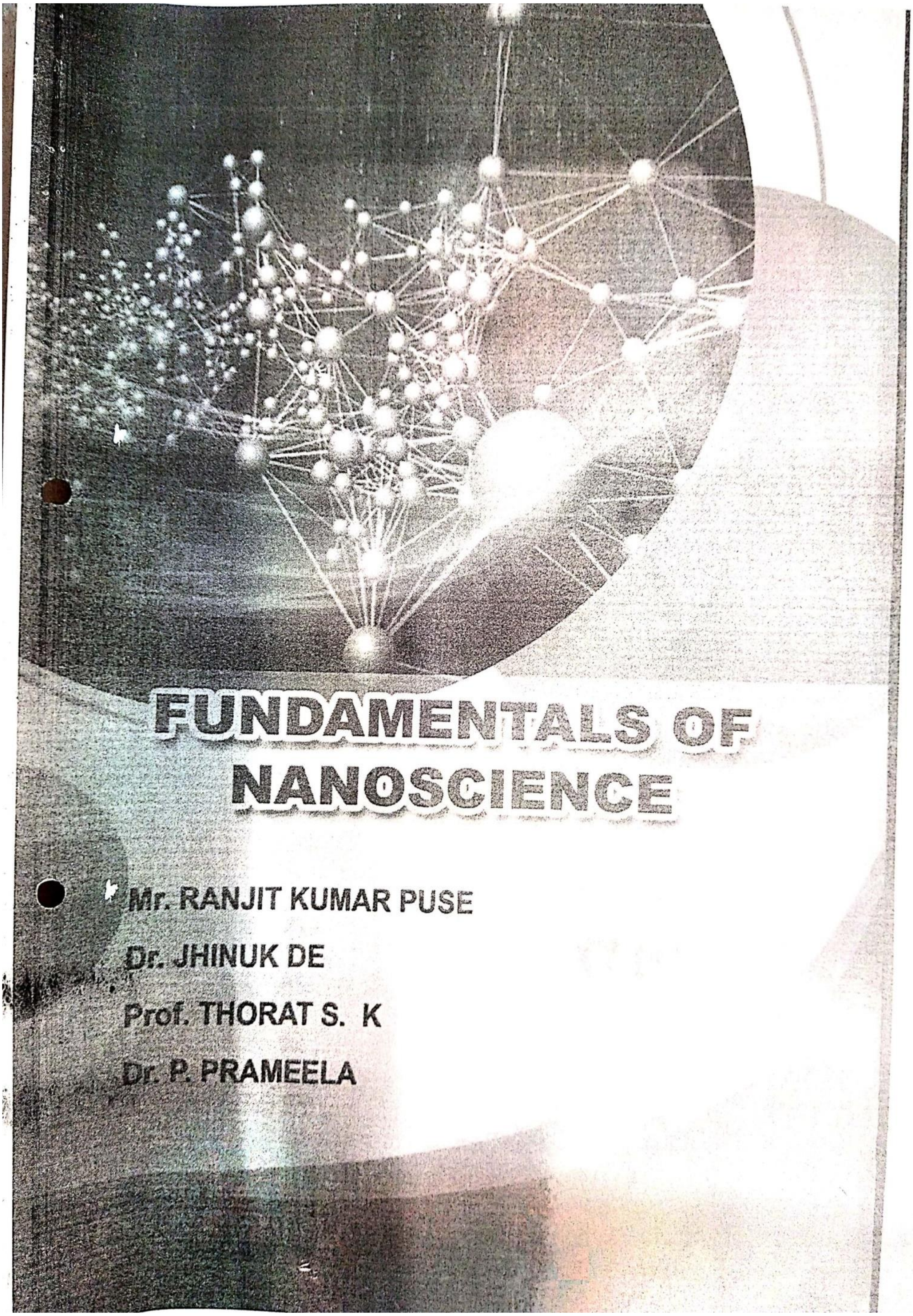
FUNDAMENTALS OF
NANOSCIENCE
Mr. RANJIT KUMAR PUSE
Dr. JHINUK DE
Prof. THORAT S. K
Dr. P. PRAMEELA

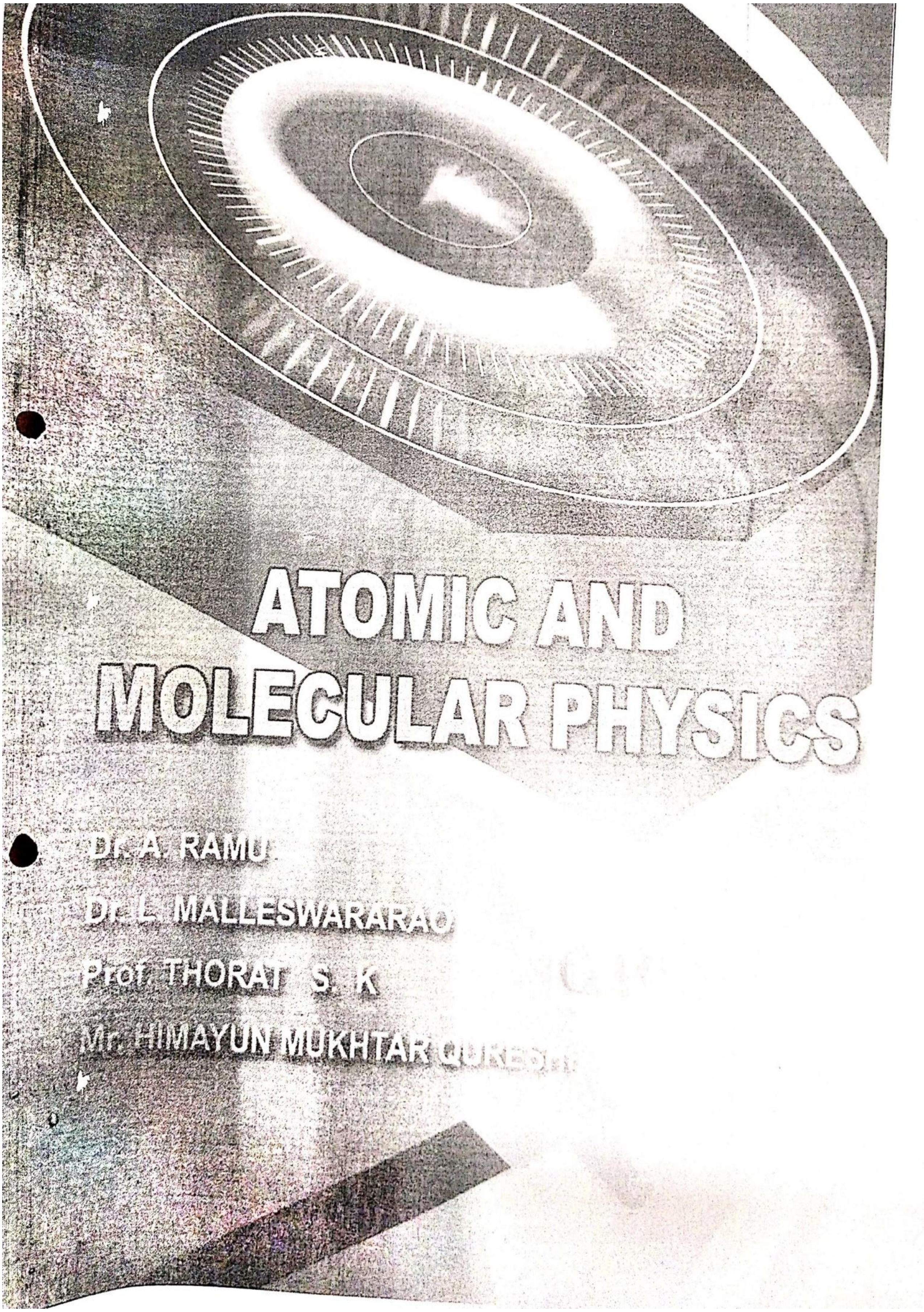
ATOMIC AND
MOLECULAR PHYSICS
Dr. A. RAMU
Dr. L. MALLESWARARAO
Prof. THORAT S. K
Mr. HIMAYUN MUKHTAR

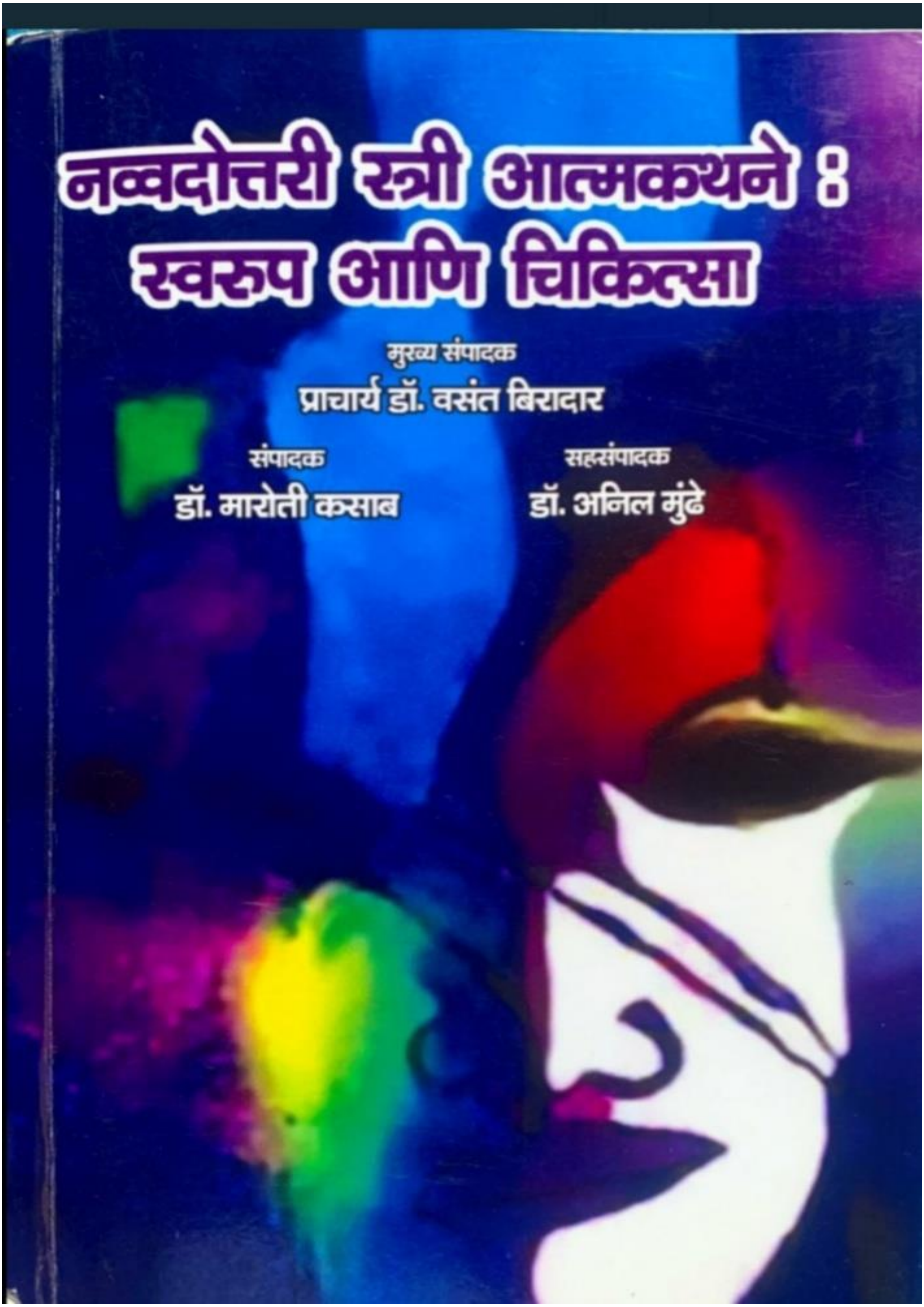
नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने :
स्वरुप आणि चिकित्सा
मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार
संपादक
डॉ. मारोती कसाब
सहसंपादक
डॉ. अनिल मुंढे

ISBN No. 978-81-958253-6-3

'नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'
मुख्यसंपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार
संपादक
डॉ. मारोती कसाब
सहसंपादक
डॉ. अनिल मुंढे

प्रकाशक
सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस
६२४, बेलानगर, भावसार चौक,
तरोडा (खु.) नांदेड ३ ४३१६०५
मो. ९६२३९७९०६७
www.wiidrj.com

मुद्रक
अनुपम प्रिंटर्स , श्रीनगर, नांदेड (महा.)
९१७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : ११ सप्टेंबर२०२२
© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ४७५/-

सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील संशोधक स्वतः जबाबदार राहतील संपादक किंवा प्रकाशक जबाबदार असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	लेखक	पृ. क्र.
०१.	संपादकीय	डॉ. मारोती कसाब डॉ. अनिल मुंढे	०७
०२.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्री आत्मकथने : स्वरुप आणि विशेष	सुगावे बालाजी चंद्रकांत	१२
०३.	आत्मचरित्र वाङ्.मय लेखन: स्वरूप व प्रेरणा	प्रा. डॉ. अनिल मुंढे	१६
०४.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्री आत्मकथने	बाबुराव चोखाजी पाईकराव	२३
०५.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन : साम्य भेद	प्रशांत झिपरू तायडे प्रा. डॉ. सतीश मस्के	३१
०६.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्रियांची आत्मकथने: स्वरुप व चिकित्सा	प्रा. संतोष खंडोजी माळवटकर	४१
०७.	आत्मचरित्र व आत्मकथा यातील साम्य भेद	प्रा. नवनाथ निवृत्ती बेंडे	४८
०८.	"नव्वदोत्तरी दलित स्त्री आत्मकथनांचा विवेचक अभ्यास : आयदान"	सुगावे बालाजी चंद्रकांत	५६
०९.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन: साम्य भेद	प्रा. डॉ. विजयकुमार खंदारे	६०
१०.	भटक्या विमुक्त जमातीतील स्त्री जीवनाचे दाहक वास्तव: "तीन दगडाची चूल"	प्रा. डॉ. सूर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते	६७
११.	आत्मकथन : स्वरुप आणि विशेष	प्रा. मिलींद एस. ठोकळे	७६

२४.	नव्वदोत्तरी काळातील महिला कार्यकर्त्यांच्या आत्मकथनातून अभिव्यक्त झालेला स्त्रीवाद	कांचन रामदास मुखेडकर	१७८
२५.	पराभूत अपयशी मनाचा प्रवास: 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय'	कु. मुंढे वैष्णवी अनिरुद्ध	१८८
२६.	"जिणं आमुचं" मधील लेखिकेचा संघर्ष	प्रा. डॉ. कल्पना गोरले	१९७
२७.	आत्मकथन : स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. सविता माधवराव पवार	२०१
२८.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन : साम्य भेद	अंगद श्रीपती भुरे	२११
२९.	नव्वदोत्तरी मराठी आत्मकथने -- एक प्रेरणास्त्रोत	डॉ. शरद वाघोळे	२२३
३०.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन : साम्य भेद	वर्षा गणपत कांबळे	२२७
३१.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन : साम्य व भेद	निलेश भाऊसाहेब वाकचौरे प्रा. डॉ. रावसाहेब दशरथ ननावरे	२३६
३२.	नव्वदोत्तर दलित स्त्रियांचे आत्मकथन : एक आकलन	डॉ. अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ	२४४
३३.	नव्वदोत्तरी दलित स्त्री आत्मकथन--एक अभ्यास	स्नेहल मधुकर पवार	२५४
३४.	स्त्रियांच्या आत्मचरित्र व आत्मकथनांची वाटचाल	निलेश भाऊसाहेब वाकचौरे प्रा. डॉ. रावसाहेब दशरथ ननावरे	२६४

स्त्रियांच्या आत्मचरित्र व आत्मकथनांची वाटचाल

निलेश भाऊसाहेब वाकचौरे

संशोधक विद्यार्थी, संशोधनकेंद्र मराठी विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

मार्गदर्शक

डॉ. रावसाहेब दशरथ ननावरे

ॲड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर ता. अकोले जि. अहमदनगर

प्रास्ताविक :

आत्मचरित्र आणि आत्मकथन हे दोन महत्त्वाचे वाङ्मयप्रकार आहेत. आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराच्या प्रभावातून मराठीमध्ये आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार पुढे आलेला दिसतो. आपले जीवन आपल्याच भाषेमध्ये सांगणे म्हणजे आत्मचरित्र होय. चरित्रामध्ये चरित्र लेखक आणि चरित्रातील नायक हे वेगळे असतात, तर आत्मचरित्र किंवा आत्मकथन यांमध्ये लेखक आणि चरित्र नायक हे एकच असतात. स्वतःच्या जीवनाबद्दल स्वतःच केलेले लेखन असे आत्मचरित्र किंवा आत्मकथनाचे स्वरूप असते. आत्मचरित्राला मराठीमध्ये जुनी परंपरा आहे. परंतु आत्मकथन हा वाङ्मयप्रकार नंतर अस्तित्वात आलेला दिसतो. इ. स. १९६० नंतर दलित साहित्य चळवळ सुरू झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असा संदेश सर्व उपेक्षित वर्गाला दिला. यातून उपेक्षित, दलित वर्ग शिकून संघटित होऊ लागला. डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांना आपले जीवनानुभव साहित्यातून प्रामाणिक पणे मांडण्याची प्रेरणा दिली. यातून तळागाळातील लेखकांनी आपली जीवन कहाणी मांडायला सुरुवात केली. प्र. ई. सोनकांबळे यांचे 'आठवणींचे पक्षी' आणि दया पवार यांचे 'बलुतं' हे आत्मकथन याच

आत्मचरित्र आणि आत्मकथन : साम्य व भेद

निलेश भाऊसाहेब वाकचौरे

संशोधक विद्यार्थी

संशोधन केंद्र : मराठी विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. रावसाहेब दशरथ ननावरे

ॲड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर ता. अकोले जि. अहमदनगर

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्यामध्ये चरित्रात्मक लेखनाची परंपरा म्हाईंभट यांच्या पासून सुरू झालेली दिसते. त्यांचा 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ हा मराठीतील आद्य गद्य ग्रंथ आहे. त्यामुळे मराठी साहित्याची सुरुवात चरित्र लेखनापासून झालेली दिसते. या ग्रंथामध्ये म्हाइंभटांनी महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी यांचे जीवन चरित्र मांडले आहे. मराठीतील हा पहिलाच चरित्रग्रंथ संशोधन, चिकित्सा, परिश्रम यातून निर्माण झालेला असल्याने तो आजही आदर्श वाटतो. त्यानंतर संत नामदेवांनी आपल्या अभंगांमधून त्यांच्या समकालीन संतांचे जीवन मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. संत ज्ञानेश्वर, चोखामेळा, जनाबाई, सावतामाळी, मुक्ताबाई, नरहरी सोनार अशा संतांचे जीवन नामदेवांनी आपल्या अभंगांमधून मांडले. त्यामुळेच या संतांच्या जीवनातील काही प्रसंग जगाला माहीत झाले. संत तुकारामांनी आत्मकथनात्मक स्वरूपाचे अभंग लिहिलेले आहेत. चरित्रा कडून आत्मचरित्राकडे झालेला हा पहिला प्रवास मानता येतो. रा. कृ. लागू यांना आत्मचरित्र ही प्राचीन लेखन परंपरा वाटते. ते लिहितात, "आत्मचरित्राची पृथा कोणी नवीनच नव

Book 2021-22

 ISBN 978-93-913-05-62-8

साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे यांच्या सामाजिक व आर्थिक विचारांचा आढावा

प्रा.डॉ.मोहन बळीबा शिंदे
ॲड्.एम.एन.देशमुख कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
राजूर .ता.अकोले जि.अहमदनगर ४२२६०४
मो.८७९६९२२६३२
इमेल––mohanshinde50@gmail.com
आजीव सदस्य क्र. ११५२

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व प्रबोधनाच्या परिवर्तनवादी चळवळीचा फुले–शाहू– आंबेडकरां नंतरचा सच्चा जात–वर्ग, मालक, कामगार वर्गसंघर्ष व मार्क्सवादाची आंबेडकर विचारसरणीशी सांगड घालणारा क्रांतिकारी साहित्यिक, लेखक, लोकनेता, शाहीर, नाटककार म्हणून ज्यांची ओळख संपूर्ण महाराष्ट्राला आहे असे हे महान साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे ऊर्फ तुकाराम भाऊराव साठे होय.

जीवन परिचय :

१ ऑगस्ट १९२० रोजी अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्म सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील वाटेगाव या गावी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव भाऊराव साठे व आईचे नाव वालुबाई साठे होते. त्यांच्या हयातीत त्यांनी दोन लग्ने केली. त्यांची पहिली पत्नी कोंडाबाई साठे तर दुसरी पत्नी जयवंता साठे या होत्या. त्यांना मधुकर, शांता व शकुंतला अशी तीन अपत्ये होती. अनेक समाज सुधारकांप्रमाणे जातीव्यवस्थेचे अण्णाभाऊ बळी ठरल्याने सवर्णांच्या स्पृश्य–अस्पृश्यतेमुळे केवळ दिड दिवस शाळेत जाणारे अण्णाभाऊ साहित्यसम्राट कसे होतात ? या साहित्यकारावर असा कोणता प्रभाव पडला असावा याचा आपण अभ्यास करणे आवश्यक वाटते. अण्णाभाऊ साठे यांची त्यांच्या साहित्य लेखनातून व प्रबोधनातून ओळख निर्माण झाली खरी पण अण्णाभाऊंचे साहित्य त्यांचे सामाजिक व आर्थिक विचार अजूनही समाजापर्यंत पोहोचले नाही हेही तितकेच खरे म्हणावे लागेल. दि. १ ऑगस्ट २०२० रोजी नुकतीच अण्णाभाऊ साठेंची १०० वी जयंती साजरी झाली. अण्णाभाऊंचा सामाजिक व आर्थिक विचार जगासमोर यावा यादृष्टीने एक संशोधक म्हणून थोडासा प्रयत्न **''साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे यांच्या सामाजिक व आर्थिक विचारांचा आढावा''** या प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवन परिचयाचा आढावा घेणे.
२. भारतीय समाजव्यवस्थेतील, कामगार,दलित,उपेक्षित,कष्टकरी वर्गाच्या शोषणाचा आढावा घेणे.
३. कम्युनिस्ट मार्क्सवादी विचारसरणीचा डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारसरणींशी संबंध अभ्यासणे.
४. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्य लेखणीतील आर्थिक विचार अभ्यासणे.

 ISBN 978-93-913-05-62-8

गृहीतके :

१. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्य लेखणीमुळे समाजावर विधायक परिणाम झालेला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा पूर्णत: द्वितीय साधनसामग्रीवर आधारित आहे यासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे यांचे प्रकाशित कादंबरी, कथासंग्रह ,पुस्तके, संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे व संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

भारतीय समाजव्यवस्थेचे बळी ठरलेल्या कामगार, उपेक्षित कश्टकरी व स्त्री वर्गासाठी अण्णाभाऊ साठेंचे सामाजिक व आर्थिक कार्याचे महत्व अभ्यासण्यासाठी **''साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे यांच्या सामाजिक व आर्थिक विचारांचा आढावा''** या शोध निबंधाची निवड केली आहे.

संशोधनाची मर्यादा :

सदर शोध निबंध हा अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्य लेखणीतून उपेक्षित असलेल्या भारतीय समाजव्यवस्थेचे दर्शन घडवितो. त्यामुळे अण्णाभाऊ यांच्या लेखनातून सामाजिक व आर्थिक या घटकावर विशेष भर दिला आहे.

साहित्य संग्रह :

शाळेची पायरी न चढलेल्या अण्णाभाऊ साठे यांनी आपल्या प्रत्यक्ष आर्थिक हलाखीच्या काळात जे जीवन जगले, पाहिले, अनुभवले त्या आधारावर त्यांनी एकूण ३५ पेक्षा जास्त कादंबऱ्या, १९ कथासंग्रह, १४ लोकनाट्ये, ११ पोवाडे, ३ नाटके, शेकडो गाणी, लावण्या, छकडी अशी विपुल साहित्यसंपदा या महाराष्ट्राला बहाल केली आहे. अण्णाभाऊंची ग्रंथसंपदाची संख्या पाहून समाधान मानण्यापेक्षा त्यात काय लिहिले आहे हे जर वाचले तर आपल्याला अण्णाभाऊंचे साहित्य त्या काळच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय स्थितीचे दर्शन घडविते. अण्णाभाऊंच्या साहित्यात लेखनात रशियाचे साहित्यिक अलेक्सी मॅक्झिम गार्की यांचा प्रभाव आढळतो. गार्की असे म्हणतात "जो साहित्यिक जनतेची कदर करत नाही, जनता त्या साहित्यिकाची कदर करत नाही".

सामाजिक समस्या :

अण्णाभाऊ ज्या काळात जन्माला आले तो काळ म्हणजे मनुवादी समाजव्यवस्थेने पछाडलेला असा होता. संपूर्ण समाजव्यवस्था जाती व्यवस्थेच्या उतरंडीमध्ये बसलेली होती. कुठेही सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय व आर्थिक समानता नव्हती. जो वर्ग ज्या जातीत जन्माला येईल त्याने त्याच जातीत जगायचे आणि मरायचे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र या मनुवादी वर्ण व्यवस्थेचे चटके अण्णाभाऊंनीही मोठ्य प्रमाणात सोसलेले होते. पाटील, कुलकर्णी, सावकार, भांडवलदार, जमीनदार यांच्या वागण्याचा त्यांच्या, अत्याचाराचा आणि चांगुलपणाचाही अनुभव त्यांना आला होता. पातिव्रत्य धर्माचे पालन करणाऱ्या स्त्रियांचे राजरोसपणे होणारे शोषण त्यांनी उघड्य डोळ्यांनी पहिले होते. त्या विषयाची चीड व संताप त्यांच्या मनात दिसतो. मुंबईतील उघडे—वाघडे जगणे, उपेक्षितांच्या जगण्यातील भयान वास्तव, पोटाची आग शांत करण्यासाठी अवैध व माणुसकीला काळीमा फासणारी कामे, श्रीमंतीच्या जोरावर चालणारा इश्काचा बाजार या साऱ्या गोष्टी अण्णाभाऊंनी जवळून अनुभवल्या होत्या त्याच त्यांनी आपल्या साहित्यातून चित्रित केलेल्या होत्या. शिक्षणापेक्षा अनुभव हाच मोठा गुरू आहे यावर त्यांचा ठाम विश्वास जाणवतो. "माझी मैना गावाकडे राहिली माझ्या

 ISBN 978-93-913-05-62-8

जीवाची होतीया काहिली," या त्यांच्या छकडीने सारा महाराष्ट्र निनादून सोडला होता. अण्णाभाऊंच्या या लावणीतील मैना कोणी प्रियसी किंवा बायको नसून गावाकडचा गावकुसाबाहेर हलाखीचे जीवन जगत असलेला समाज होता जो या जातीवर्णव्यवस्थेचा बळी होता, विकासापासून वंचित होता. त्या समाजाला शोषणमुक्त करण्यासाठी अण्णाभाऊंची साहित्य लेखणी प्रभावी ठरली आहे.

अण्णाभाऊंचे कम्युनिस्ट विचार :

अण्णाभाऊंचा आयुष्याचा पूर्वार्ध हा कम्युनिस्ट म्हणजे मार्क्सवादी विचारसरणीचा आहे. डॉ. श्रीपाद अमृत डांगे यांच्या कम्युनिस्ट विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. १५ ऑगस्ट १९४७ ला देशाला जरी स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी स्वतंत्र भारतावर मनुवादी विचारसरणीचे शासन होते जे त्यांना मान्य नव्हते. १६ ऑगस्ट १९४७ रोजी मुंबई येथे वीस हजारांच्या संख्येत भर पावसात ते आपले मत मांडताना म्हणतात— **''ये आजादी झुठी है! देश कि जनता भुखी है! ''** याचा अर्थ देशाचे हे स्वातंत्र्य आम्हांला मान्य नाही. भारत देश स्वतंत्र झाला परंतु या देशातील उपेक्षित वर्ग, कामगार कष्टकरी, शोषित वर्ग, अत्याचारित स्त्रिया यांचे स्थान कुठे आहे ? ते आजही पारतंत्र्यातच आहे. अण्णाभाऊंनी आपले मत मांडून मानवी स्वातंत्र्याची अपेक्षा व्यक्त केली होती. शोषक विरुद्ध षोशित वर्ग संघर्ष अण्णाभाऊंचा यातून दिसतो. यासाठी भांडवलशाही विरुद्ध संघर्षाचे हत्यार आणि कामगारांचा आवाज व लेखणी अण्णाभाऊ झालेले दिसतात.

सन १९५८ बॉम्बे मध्ये स्थापन केलेल्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनात आपल्या उद्घाटन भाषणात ते असे म्हणतात की, ''पृथ्वी ही शेषनागाच्या मस्तकावर उभी नसून ती कष्टकऱ्यांच्या तळहातावर उभी आहे". यातून जागतिक स्तरावर अण्णाभाऊंनी दलित, कष्टकरी कामगार वर्गाचे महत्त्व स्पष्ट केलेले आहे असे लक्षात येते. सन १९४२ मध्ये रशियाच्या स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा त्यांनी लिहिला. त्या पोवाड्याने ते खरे कम्युनिस्ट शाहीर म्हणून प्रसिद्ध झाले. शाहीर अमर शेख, द.न. गव्हाणकर यांच्या सहकार्याने लालबावटा (१९४२) हे कलापथक व इप्टाच्या माध्यमातून वर्गविग्रहाचे तत्त्वज्ञान आणि समाजवादी विचार त्यांनी महाराष्ट्रात रुजविले.'' **माझी मैना गावाकडे राहिली माझ्या जीवाची होतीया काहिली ''** या त्यांच्या छकडीने गावाकडील जनतेची व्यथा मांडलेली आहे.

अण्णाभाऊंचे आर्थिक विचार :

अण्णाभाऊंचे साहित्य हे नैराश्यातून संघर्षाकडे आणि संघर्षातून व्यवस्था परिवर्तनाकडे नेताना दिसते. पोवाडा, लावणी, लोककथा, लोकनाट्य, कलापथक या माध्यमातून देशात सामाजिक व आर्थिक समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न अण्णाभाऊंनी केला आहे. अर्थशास्त्रातील भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजन या चार उत्पादक घटकांपैकी श्रम घटकाचे महत्त्व अण्णाभाऊंनी आपल्या लेखणीतून पटवून दिलेले दिसते. श्रम हा एकमेव उत्पादन प्रक्रियेतील सक्रिय घटक असल्याने त्याला उपेक्षित ठेवून चालणार नाही. म्हणून त्यांनी जनजागृती चळवळ चालू ठेवली. मार्क्सवादातील वर्ग संघर्ष, भाकरीचा प्रश्न, अण्णाभाऊंना महत्त्वाचा वाटतो.श्रमिकाला मिळणारे काम व कामाचा मोबदला यांच्या योग्यतेनुसार मिळाला पाहिजे असे अण्णाभाऊंचे विचार होते. मार्क्सवादाच्या विचाराने झपाटले गेलेले अण्णाभाऊ असे म्हणतात कि, या पृथ्वीला तारणारा श्रमिक, कष्टकरी जर सुखी झाला, भांडवलदाराच्या वर्चस्वापासून दूर गेला तरच खऱ्या अर्थाने देशाचा विकास होईल.

अण्णाभाऊ मार्क्सवादी विचाराने झपाटलेले होते हे जरी निर्विवाद सत्य असले तरी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचा जातीअंताचा लढा त्यांना माहीत होता. एकिकडे मार्क्सवाद जगाचा अभ्यास करताना कामगारांच्या शोषण, पिळवणुकीचा विचार मांडतो. परंतु भारतीय समाजव्यवस्थेत शोषणाबरोबरच जातीची उतरंड आहे आणि या जातिव्यवस्थेच्या उतरंडीत सर्वात खालचा वर्ग म्हणजे

 ISBN 978-93-913-05-62-8

दलित, शोषित, कष्टकरी, स्त्रिया इ. आपल्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक विकासापासून शेकडो मैल दूर आहेत म्हणून त्यांना विकास प्रवाहात आणले पाहिजे. त्यांना सामाजिक न्याय मिळाला पाहिजे असे अण्णाभाऊंना वाटते. पुढे अण्णाभाऊंनी मार्क्सवादाची आंबेडकरी विचारांची सांगड घातलेली दिसते. भारतात कामगार वर्गाचा प्रश्न हा जातीतून मुक्त झाल्याशिवाय सुटू शकत नाही असे अण्णाभाऊंचे स्पश्ट मत होते म्हणून सर्व दलित, शोषित, कष्टकरी वर्गाला उद्देशून अण्णाभाऊ म्हणतात **'जग बदल घालुनी घाव सांगून गेले मज भीमराव'.** बाबासाहेबांच्या विचाराला व लढ्यला प्रभावित होऊन अण्णाभाऊंनी आपली जगप्रसिद्ध कादंबरी **फकीरा** बाबासाहेबांच्या कार्याला समर्पित केली आहे.

अण्णाभाऊ साठे व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार :

अण्णाभाऊंनी फुले—शाहू—आंबेडकर व मार्क्सवादाचा वारसा आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून प्रकट केला आहे. मार्क्सवादाची ओळख होण्यापूर्वी अण्णाभाऊंनी जन्मापासून जातीयतेचे चटके सोसले व भोगले होते. मातंग समाजात जन्माला आलेल्या अण्णाभाऊंना अस्पृश्यता, जातीपात, दारिद्रय, अपमान, अवहेलना भोगायला लागल्या होत्या. एवढेच नव्हे तर कम्युनिस्ट चळवळीत काम करत असताना कामगार हा केवळ एक वर्ग नसून कामगारातही जात असते याचा अनुभव मोरबागच्या गिरणीत काम करताना आला होता. तुटलेल्या धाग्यांना थुंकीने जोडावे लागत असल्याने एका मांगाच्या थुंकीने बाटलेल्या धाग्याला आम्ही हात लावणार नाही असे कामगारांनी जाहीर केले तेव्हा अण्णाभाऊंना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या त्या वाक्याची आठवण होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात "भारतात कामगारांचे विभाजन वर्गात झालेले नसून कामाच्या विभाजनाबरोबरच कामगारांचेही विभाजन झालेले आहे".

निष्कर्ष :

अण्णाभाऊंचे साहित्य समाजपरिवर्तनाचे हत्यार आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेने अण्णाभाऊंना लेखक, ,साहित्यकार, शाहीर, नेता म्हणून स्वीकारले खरे पण त्यांच्या कथा, कादंबरी, शाहिरी, पोवाडा, कविता या माध्यमातून त्यांच्या विचारांचा वारसा स्वीकारताना समाज मात्र कमी पडतो आहे असे वाटते. अण्णाभाऊंचे विचार समस्त बहुजन वर्गाने डोक्यात घेऊन पुढे जाण्याची गरज वाटते. आजही गावाकडे पाठ फिरवून शहराकडे चंगळवादाच्या दुनियेत रमलेला तरुण आपल्या गावाकडे, आपल्या आई, वडील, बांधवांकडे मागे वळून बघायला तयार नाही. आपली गाडी, बंगला,बायको, मुले यात तो पूर्णतः गुंतलेला वाटतो. समाजासाठी त्याग करणाऱ्या समाजसुधारकांच्या साहित्याचा, समाजसुधारकांचा त्याला विसर पडताना दिसतो आहे. मतलबी राजकारणाच्या जाळ्यात तो अडकत गेलेला दिसतो आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे निवडक वाड्.मय —महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ. द्वितीयावृत्ती — २८ नोव्हें.२००१.

२. संभाषण — दि. १ ऑगस्ट १९२० ते १ ऑगस्ट २०२०
(लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे जन्मशताब्दी विषेशांक मुंबई युनिर्व्हसिटी)

३. दैनिक वृत्तरत्न सम्राट. — दि.१ ऑगस्ट २०२१

४. अण्णाभाऊ साठे — फुले, आंबेडकरांनंतरचा सच्चा जात—वर्ग,जाणिवेचा क्रांतीकारी & https//www.aksharnam.com

IMG_20220423_172927.jpg

Book

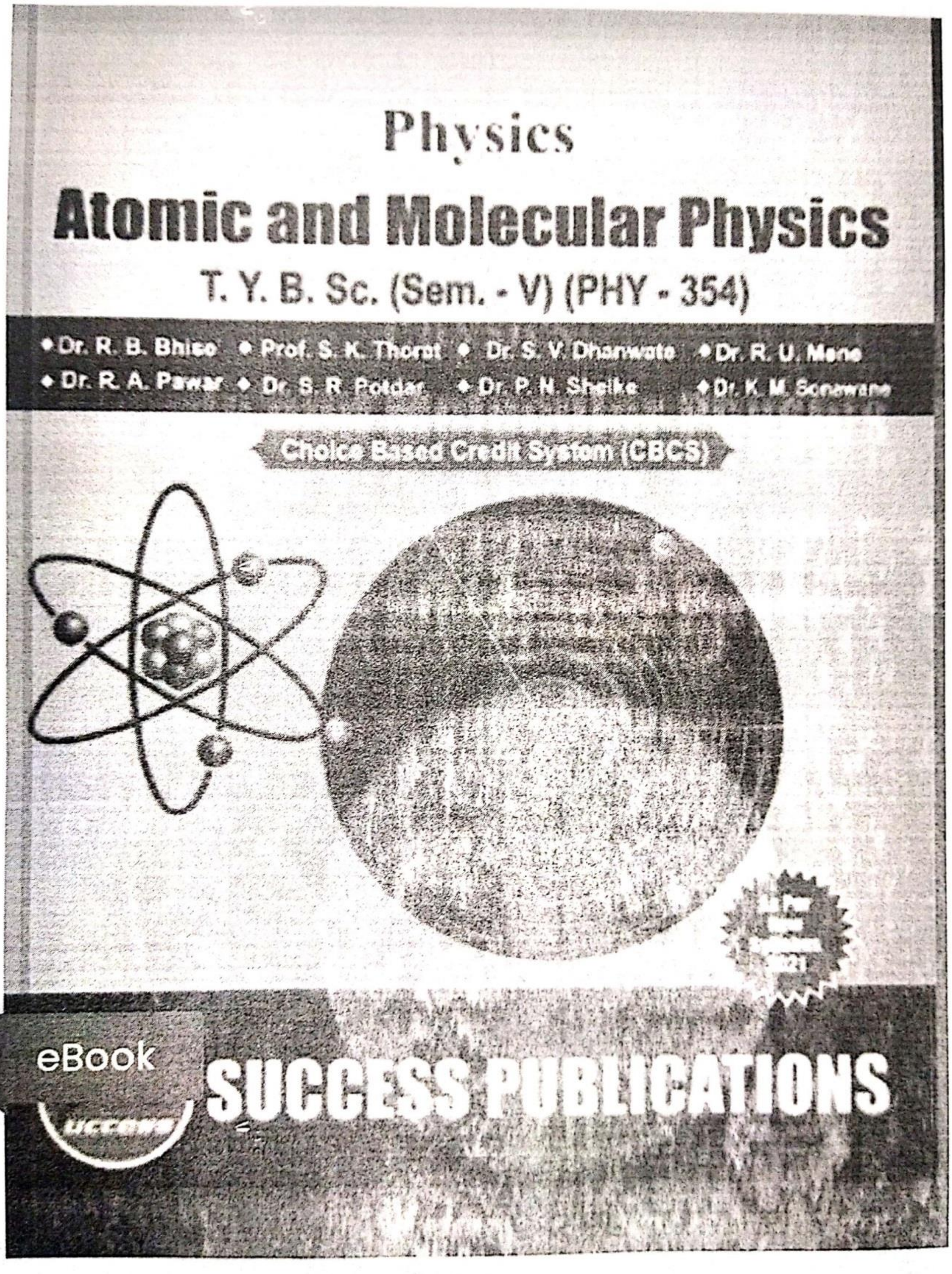

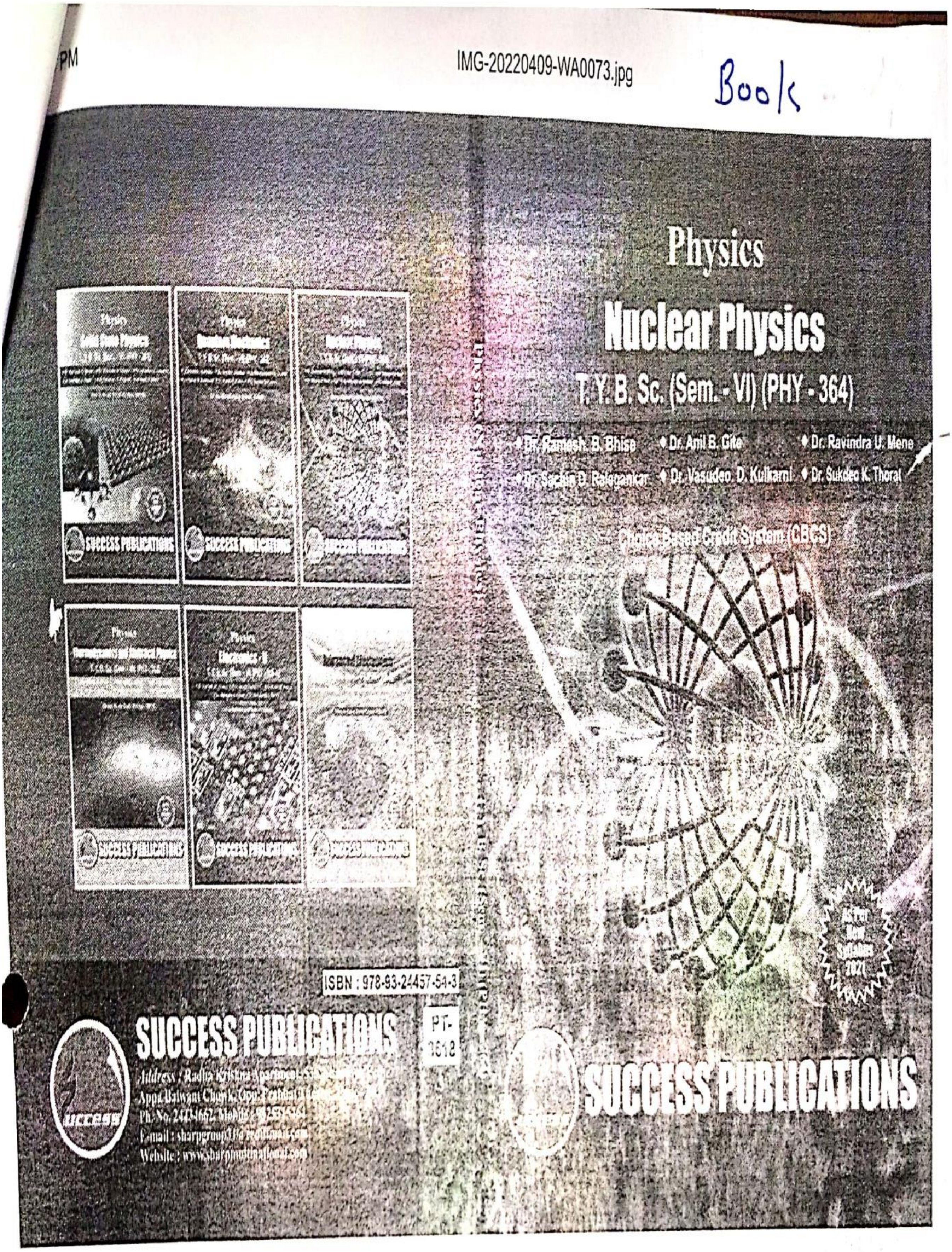
IMG-20220409-WA0073.jpg
Books
Physics
Nuclear Physics
T. Y. B. Sc. (Sem. - VI) (PHY - 364)
Dr. Ramesh. B. Bhise
Dr. Anil B. Gite
Dr. Ravindra U. Mene
Dr. Sachin D. Raleganakar
Dr. Vasudeo. D. Kulkarni
Dr. Sukdeo K. Thorat
Choice Based Credit System (CBCS)
SUCCESS PUBLICATIONS
ISBN : 978-93-24457-54-3
SUCCESS PUBLICATIONS
PT-
SUCCESS PUBLICATIONS

आजच नोंदणी करा.
वार्षिक वर्गणी
फक्त ८४०/- रु.

पाणिनी

बालक-पालक-शिक्षक हेच समाजाचे रक्षक

वर्ष ७, अंक ११, एप्रिल २०२१, पाने ७२ किंमत ७० रु.

गुढीपाडवा
आणि
मराठी नवीन वर्षाच्या
सर्व वाचकांना
हार्दिक शुभेच्छा

पाणिनी

बालक-पालक-शिक्षक हेच समाजाचे रक्षक

प्रकाशक :
श्वेता चव्हाण

संपादिका :
सौ. संगीता अ. चव्हाण

सल्लागार मंडळ :
विजया वाड
ज्योती कपिले
एकनाथ आव्हाड
धनराज वंजारी

कार्यकारी संपादक :
अनिल चव्हाण

व्यवस्थापकीय सल्लागार :
आशिष कोंढाळकर

जनसंपर्क अधिकारी (P.R.O.)
प्रेम सी. झंवर (दादा)

मांडणी व सजावट :
शिल्पा शिंदे

मुद्रक :
साई ऑफसेट

मालक, प्रकाशक, वितरक श्वेता अनिल चव्हाण यांनी
हे मासिक ओम साई ऑफसेट येथे छापून १४०४, ए विंग,
ट्विंकल टॉवर, हायलँड पार्क जवळ, ढोकाळी, ठाणे (प.)
येथे प्रसिध्द केले.
या मासिकातील लेखकांच्या मतांशी संपादक
सहमत असेलच असे नाही.

सर्व हक्क प्रकाशकाकडे राहतील.

१४०४, ए विंग, ट्विंकल टॉवर,
हायलँड पार्क जवळ, ढोकाळी,
ठाणे (प.) ४००६०७
Email : paninimarathi@gmail.com
www.paninimasik.com

कार्यालयीन व पत्रव्यवहाराचा पत्ता :
१४०४, ए विंग, ट्विंकल टॉवर, हायलँड पार्क जवळ,
ढोकाळी, ठाणे (प.) ४००६०७
संपर्क : ८१०८८१३५२५ / ९८६७८७३५५५

(काही लेख इंटरनेटवरुन साभार)

स्वत:ला जिंकायचे असेल तर डोक्याने विचार करा.

अंतरंग

१४. कॉपीकॅट/ डॉ. विजया वाड/ ४५

१५. आगतुंकाची स्वगते, कवितासंग्रह (परीक्षण)/ प्रा. द. के. गंधारे/४७

१६. वाढदिवस आबांचा / नागेश शेवाळकर/ ४९

१७. ओमचं सहज खेळण.... / प्रा. बी.एन. चौधरी / ५६

१८. वर्षचक्र / महादेव बुरुटे /५८

१९. ढगांचे आकार / रामदास राजेगांवकर /५९

२०. नयनातले मोती / माला पारीसे /५९

२१. भिंत /अश्विनी निवर्गी /६०

२२. शहाळे / संचयित / ६५

२३. हिशोब काय ठेवायाचा /व्हाटसअप साभार/६७

२४. सहजच /व्हाटसअप साभार/६८

२५. ती / व्हाटसअप साभार/६९

शेतकऱ्यांची भयावह कहाणी - 'आगंतुकाची स्वगते' कवितासंग्रह.

प्रा. डॉ. द. के. गंधारे

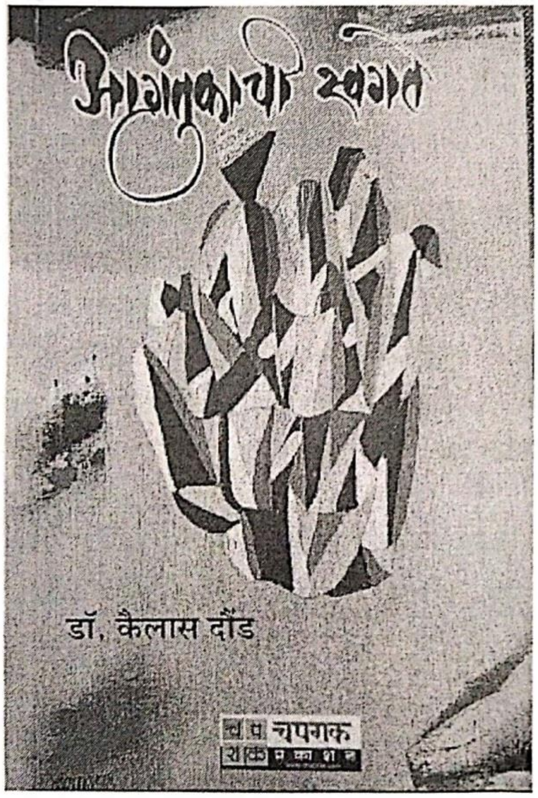

कवी व कादंबरीकार म्हणून सर्वदूर परिचित असलेले डॉ. कैलास दौंड यांच्या लेखनाचा आवाका व्यापक रूप धारण करत आहे. ग्रामीण भागाशी त्यांची नाळ जोडल्यामुळे गावखेड्यातील शेतीमातीचे भयावह वास्तव ते मांडून जातात. ग्रामीण जीवनाचा भवताल त्यांच्या कथा, कादंबऱ्यातून वाचतांना वाचक अस्वस्थ होतो. 'तुडवण' कादंबऱ्या सारख्या अशा अनेक कादंबऱ्यातून बदलत्या खेड्याचे व तरूणांच्या बेकारीचे दर्शन ते घडवत आहेत. डॉ. कैलास दौड यांनी आपल्या लेखनात ग्रामजीवन केंद्रस्थानी ठेवून गावखेडे साकारले आहे.

'आगंतुकाची स्वगते' हा त्यांचा पाचवा कवितासंग्रह असून जागतिकीकरणाच्या वावटळीत जगाचा पोशिंदा कसा आगंतुक ठरला हे वास्तव या कवितासंग्रहातून रेखाटले आहे. जानेवारी १६१ॉ मध्ये चपराक प्रकाशनने त्यांचा हा कवितासंग्रह प्रकाशित झाला. यात एकूण ६२ कविता आहेत. त्यांच्या कवितासंग्रहाविषयी सकस असे मलपृष्ठ डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी लिहिले आहे.

गाव म्हटले आपलेपणा वाटतो, पण या बदलत्या

जे आपण ठरवतो त्याच्याशी आपण कधीच प्रामाणिक नसतो.

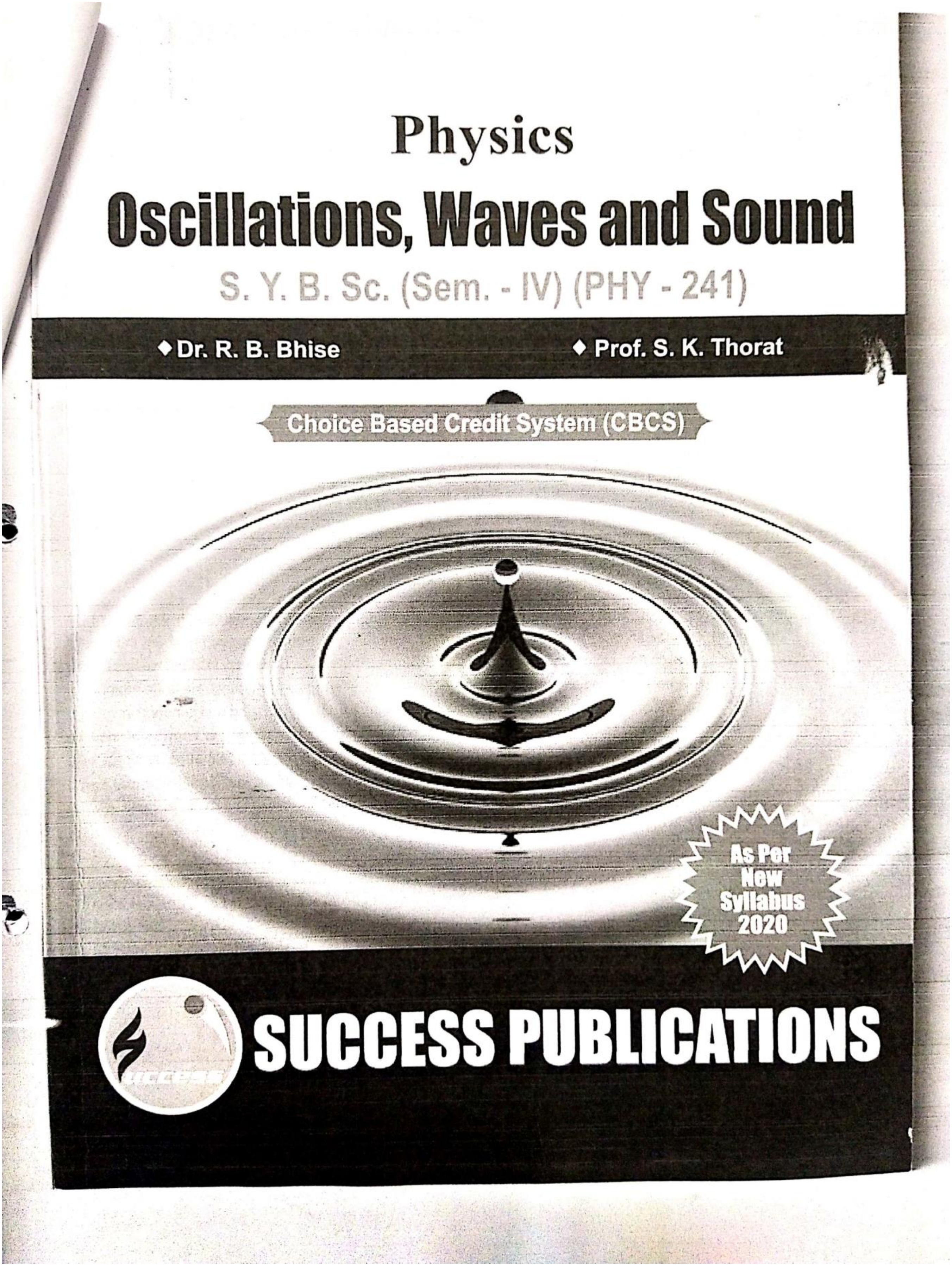
Physics
Oscillations, Waves and Sound
S. Y. B. Sc. (Sem. - IV) (PHY - 241)
Dr. R. B. Bhise
Prof. S. K. Thorat
Choice Based Credit System (CBCS)
As Per New Syllabus 2020
SUCCESS PUBLICATIONS

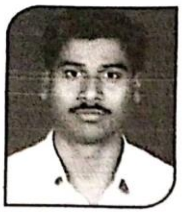

Dr. Ramesh B. Bhise

(M.Sc., M.Phil., DCM., DIT., Ph.D.)
Balasaheb Jadhav College, Ale, Pune.

Dr. Ramesh B. Bhise is presently working Head, Department of Physics in Balasaheb Jadhav College, Ale (PUNE). He received his M.Sc., M.Phil., DCM, DIT degree from SP Pune University and Ph.D. degree from SMTM University, Nanded. He has been teaching Physics to BSc students since 24 years and M.Sc. students since 7 years. He has worked as a member of examination, LIC, Practical skeleton and Selection committees for SP Pune University and member of examination for Bharti University, Pune. He has also worked as college-NAAC and IQAC co-ordinator, BCA-MCA co-ordinator, ARC co-ordinator, SDO and Information Officer for College. He has written and published 19 text books for BSc Physics and 3 books of PET, PhD Course work and Electrochemical Deposition Method. He has published/presented 56 research papers in reputed National and International conferences/journals. He reviewed research papers for reputed international journals. He has completed minor research projects and organized Seminars/Conferences/Workshops for university affiliated teachers. He is a life member of Indian Science Congress Association (ISCA).

Prof. S. K. Thorat

(M.Sc.(Physics))
Adv. M. N. Deshmukh College, Rajur, Akole, Ahmednagar.

Prof. Thorat Sukdeo K. is presently working as assistant professor in the Adv. M. N. Deshmukh College, Rajur, Tal: Akole, Dist: Ahmednagar. He has passed his M.Sc. in Physics through Fergusson College, Pune under Savitribai Phule Pune University in 1996. He has twenty 23 years teaching experience. He is a popular teacher among his students. He is life member of Luminescence Society of India. He has been engaged in the organizing and conducting various workshops, conferences at different levels. His 21 research papers has been published by various national and international journals. The author has received Mahatma Jyotiba Phule fellowship award , Kavi Vaman dada kardak award , Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj Award ,Dnyanoday Shaishenik Karyagaurav Award, Maharashtra Shivsanman Shaishenik Award, Pride of Hindustan Award, Universal Talent Book of Records Awards.

ISBN : 978-93-86951-61-8

SUCCESS PUBLICATIONS

PT-3552

Address : Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Theatre, Pune - 30.
Ph. No. 24434662, Mobile : 9325315464
E-mail : sharpgroup31@rediffmail.com
Website : www.sharpmultinational.com

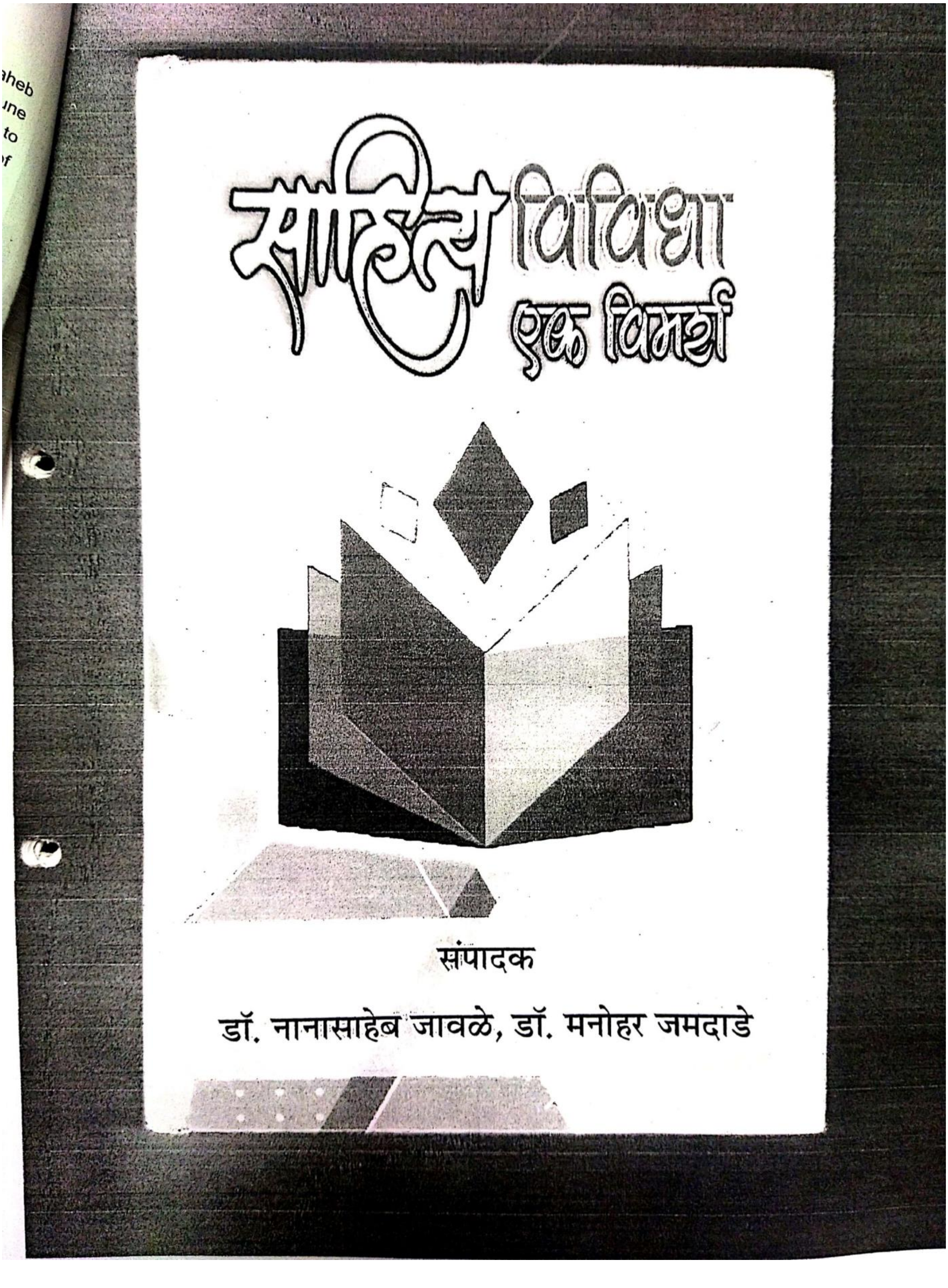
साहित्य विविधा
एक विमर्श
संपादक
डॉ. नानासाहेब जावळे, डॉ. मनोहर जमदाडे

अनुक्रमणिका

1. हृदय परिवर्तन की कहानी 'एक टोकरी भर मिट्टी'
   - डॉ. मनोहर जमदाडे
2. बाल मनोविज्ञान की अप्रतिम कथा 'ईदगाह'
   – डॉ. नानासाहेब जावळे
3. बेरोजगार युवकों की व्यथा 'जिंदगी और गुलाब के फूल'
   - डॉ. मनोहर जमदाडे
4. देश-विभाजन और बदलती मानसिकता की कहानी 'युद्ध'
   - डॉ. मनोहर जमदाडे
5. शिक्षक-अभिभावक का उत्कृष्ट संवाद 'मिसेज डिसूजा के नाम पत्र'
   - डॉ. नानासाहेब जावळे
6. परोपकारिता से प्राप्त दैन्यावस्था का जीता-जागता उदाहरण 'सरजू भैया'
   – डॉ. संजय दवंगे
7. मनुष्य की मूलभूत प्रवृत्ति 'भय'
   - प्रा. देवेंद्र बहिरम
8. यात्रावृत्त का अप्रतिम उदाहरण 'एक बूँद सहसा उछली'
   - प्रा. थोरात बबन किसन

8.

यात्रावृत्त का अप्रतिम उदाहरण 'एक बूँद सहसा उछली'

- प्रा. थोरात बबन किसन

अज्ञेय प्रयोगवादी कवि है। तारसप्तक के प्रकाशन से उन्होंने हिंदी काव्य में प्रयोगवाद का सूत्रपात किया। जिसका विकास कालांतर में नई कविता के रुप में हुआ। उन्होंने हिंदी कविता को नए विषय, नया शिल्प, नए उपमान एवं नवीन भाषा प्रदान की। उन्होंने काव्य कृतियों के साथ कहानियाँ उपन्यास संस्मरण, निबंध और यात्रा साहित्य आदि अनेक विधाओं में साहित्य रचना की। अज्ञेय घुमक्कडी वृत्ति के लेखक रहे हैं। उन्होंने देशांर्गत और देश के बाहर कई यात्राएं की हैं। उन्होंने दो प्रसिध्द यात्रा साहित्य लिखे। एक 'अरे यायावर रहेगा याद' इसमें भारत के क्षेत्रों का वर्णन है और दूसरा 'एक बूँद सहसा उछली' इसमें यूरोप यात्रा का वर्णन है। सन 1955 में यूनेस्को के निमंत्रण पर अज्ञेय यूरोप यात्रा पर चलें गये थे। तब उन्होंने लगभग एक वर्ष तक यूरोप में रहकर इटली, स्विटजरलैण्ड, फ्रान्स, स्वीडन, नेदरलैण्ड, इंग्लैण्ड आदि देशों की यात्रा की। इस यात्रा को सफल और सार्थक बनाने के लिए उन्होंने भिन्न-भिन्न देशों के यात्राओं के अनुभवों के बारे में लिखा। 'एक बूँद सहसा उछली' यह पुस्तक इसी यूरोप यात्रा का सृजनात्मक रूप है।

'एक बूँद सहसा उछली' यात्रा संस्मरण कई दृष्टिकोणों से महत्वपूर्ण माना जाता है। इस पुस्तक में अज्ञेय जी की गहरी संवेदना एवं जिज्ञासा के मार्मिक क्षण मिलते हैं। इस यात्रा वर्णन की पृष्ठभूमि विदेशी है। इसमें संवेदनशील मन की प्रतिक्रियाएँ और चिंतन अधिक हैं। साथ ही इसमें अज्ञेय की स्पष्टवादिता तथा वातावरण की सूक्ष्म अवलोकन क्षमता के स्पष्ट दर्शन होते हैं। अज्ञेय के यात्रा वर्णन में व्यापक मानवता के दर्शन होते हैं। उसमें पांडित्य प्रदर्शन नहीं है। इसमें मनोविज्ञान भी दिखाई देता है।

अज्ञेय ने इस पुस्तक में अपने यूरोप यात्रा के अनुभवों को बाईस अध्यायों में प्रस्तुत किया हैं। अध्यायों के शीर्षक जिज्ञासाएँ उत्पन्न करते हैं, जो इस प्रकार हैं- 1) यूरोप की अमरावती: रोमा 2) विद्रोह की परंपरा में 3) यूरोप की पुष्पावती: फिरेंजे 4) खुदा के मसखरे के घर असीसी 5) एक यूरापीयं चिंतक से भेट 6) यूरोप की छत पर : स्विटजरलैण्ड 7) तो वह पेरिस है 8)एक दूसरा फ्रान्स 9) बालू की भीत पर 10) संयुक्त राज्य : दो राजधानियाँ 11) ताल-तलहटी स्रोत और सृष्टा 12) बीस हजार

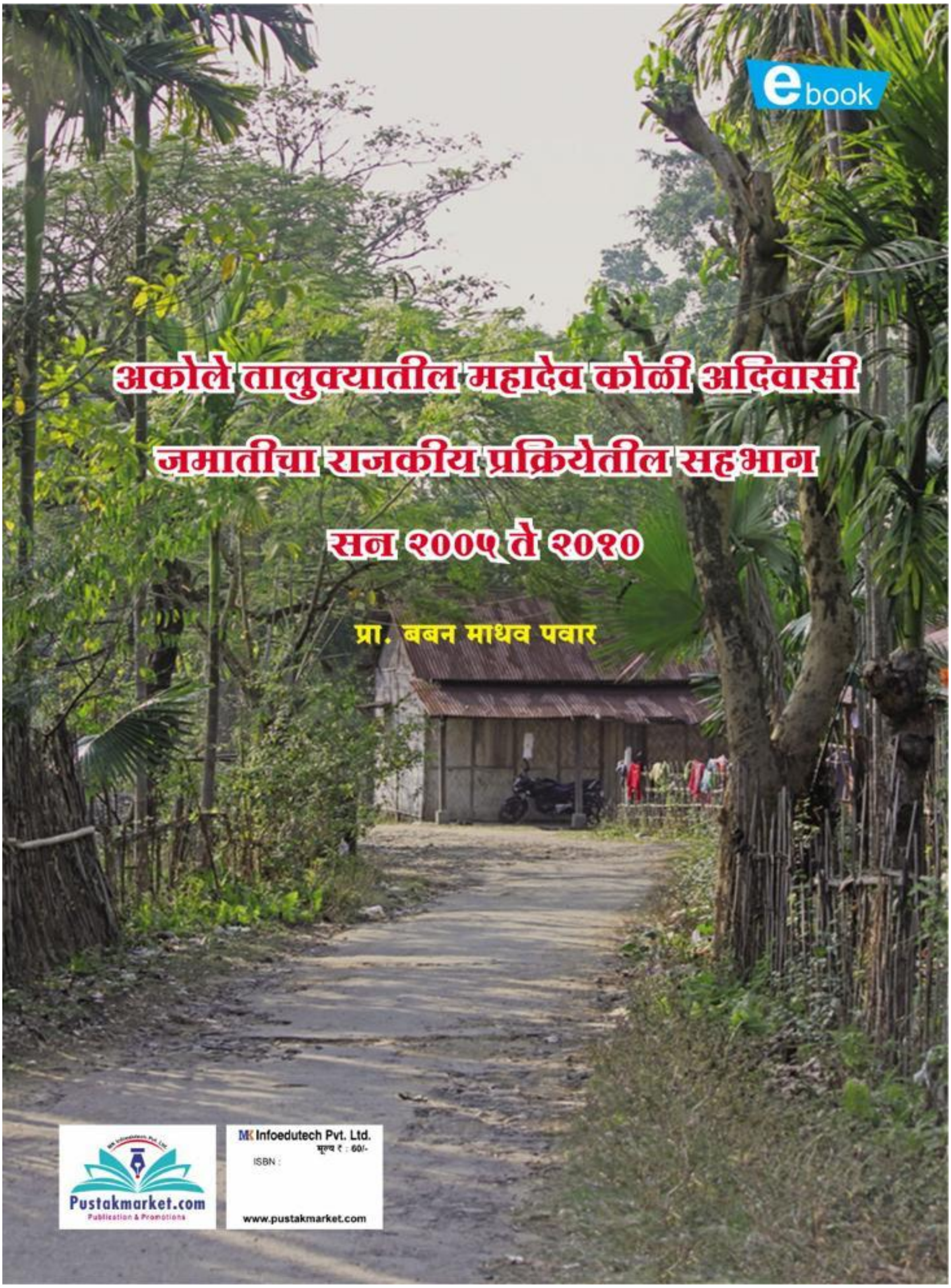
ebook
अकोले तालुक्यातील महादेव कोळी अदिवासी
जमातीचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग
सन २००५ ते २०१०
प्रा. बबन माधव पवार
Pustakmarket.com
Publication & Promotions
MK Infoedutech Pvt. Ltd.
मूल्य ₹ : 60/-
ISBN :
www.pustakmarket.com

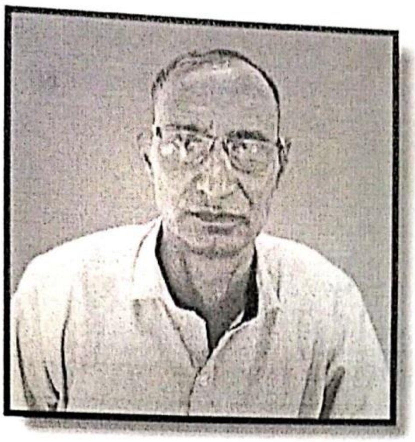

राजकीयदृष्ट्या राज्यात ४८ खासदारांपैकी चार खासदार आणि २८९ आमदारांपैकी २२ आमदार आदिवासींचे प्रतिनिधीत्व करतात. याशिवाय ७३ व्या घटना दुरूस्तीनंतर पंचायत राज व्यवस्थेतील स्थानिक स्वराज्य संस्थावर निवडून आलेल्यापैकी आदिवासी जमातीच्या सदस्यांची संख्या तीस हजाराहुन जास्त म्हणजे एकुण सदस्यांच्या १२ टक्के आहे. तरीही राजकीयदृष्ट्या निर्णय प्रक्रियेवर आदिवासी लोकप्रतिनिधीचा प्रभाव फारसा कधी जाणवत नाही. आदिवासींच्या विकासातला अडथळा असणारा वनकायदा वनखाते आणि आदिवासी खाते दोन्ही खाती आदिवासी प्रतिनिधींकडे असूनही बदलता आला नाही. आदिवासींच्यासाठी राखीव निधी खर्च होत नाही. एवढी ओरड करण्यापलीकडे आदिवासी लोकप्रतिनिधी आदिवासींच्या फसवणूक आर्थिक शोषण यावर प्रभावी प्रतिकार करू शकत नाहीत. अशी अवस्था आहे. केवळ खावटी वाटपासाठीच मंत्री दिसतात. आदिवासींची गावेच्या गावे विकास प्रकल्पात उडवली जातात. त्याविरोधात राजकीय आवाज एकवाक्यता दिसत नाही. आदिवासींच्या शोषणाला पायबंद घालण्याऐवजी आदिवासींच्याच जमिनींना संरक्षण म्हणजे आदिवासींवर निर्बंध आहेत ते हटवा म्हणणारे लोकप्रतिनिधी आज दिसत आहेत.

Pustakmarket.com
Publication & Promotions
Powered by:
M Infoedutech Pvt. Ltd.
Vrundavan Park, Anandwadi, Narayangaon. Dist- Pune 410504.
Contact: 8830335727 | Email ID: pustakmarket2020@gmail.com
Website: pustakmarket.com

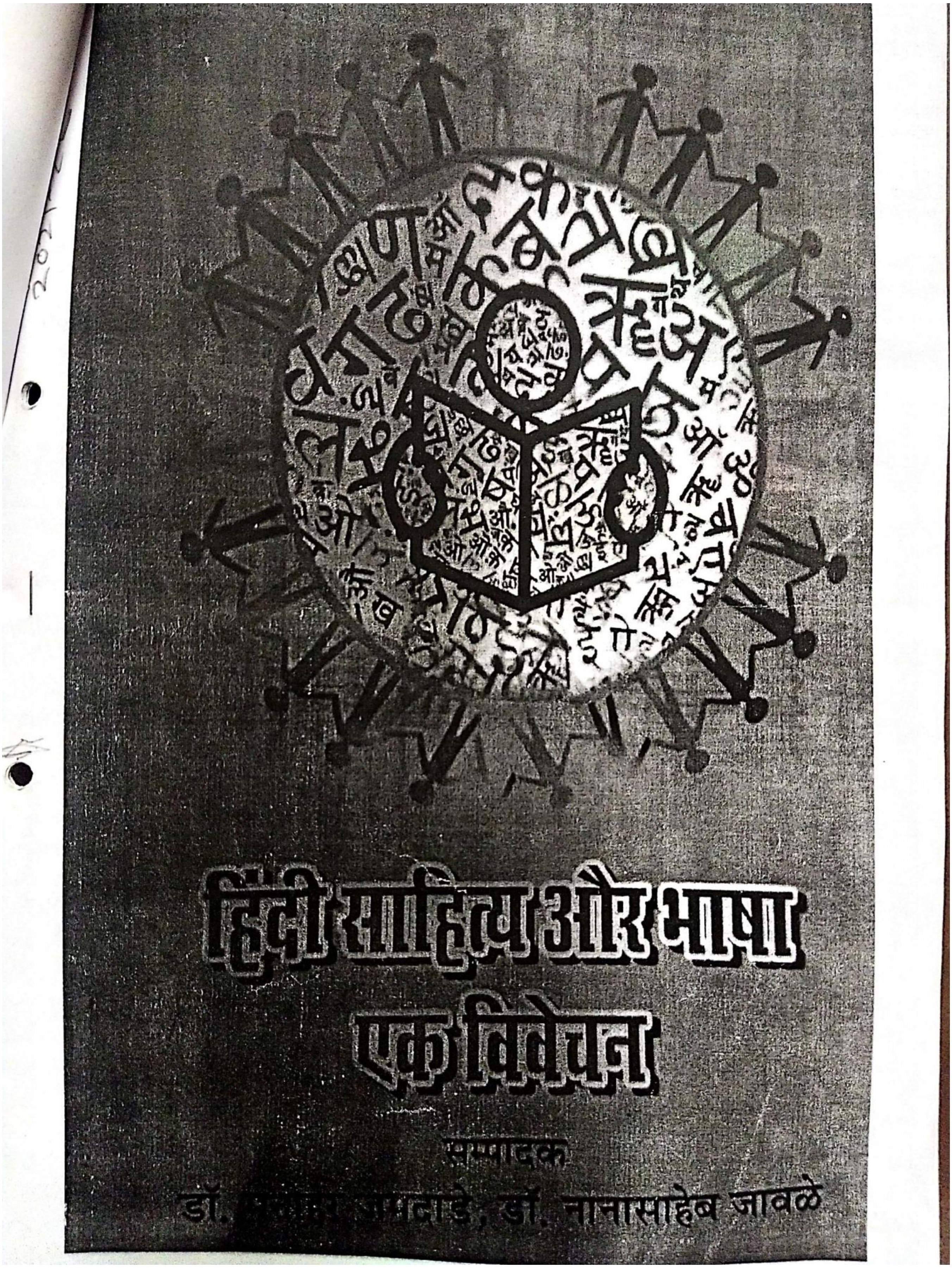
हिंदी साहित्य और भाषा
एक विवेचन
सम्पादक
डॉ. नानासाहेब जावळे

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher and author]

प्रकाशक
ए.बी.एस. पब्लिकेशन
प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता
आशापुर, सारनाथ, वाराणसी-221 007
मो०: (+91) 9450540654, 8669132434
website : www.abspublications.com
E-mail : abspublication@gmail.com
info@abspublications.com

ISBN 978-93-89908-43-5

© लेखक, प्रकाशक

प्रथम संस्करण : 2021

मूल्य : 160.00 रुपये मात्र

आवरण पृष्ठ
शिवम् तिवारी (भारत)

शब्द-संयोजन
शिखा ग्राफिक्स (भारत)

मुद्रक :
अनिका प्रिण्टर्स (भारत)

HINDI SAHITYA AUR BHASHA : EK VIVECHAN

Edited By : Dr. Manohar Jamdade, Dr. Nanasaheb Jawale

Price : One Hundred Sixty Only.

12. समोच्चारित भिन्न अर्थ वाले शब्द (शब्द-युग्म)
- डॉ. मनोहर जमदाडे 62

13. संक्षेपण लेखन कौशल
- डॉ. अनंत केदारे 69

14. वर्तमान राजनीति पर व्यंग्य करती कविता 'तीनों बंदर बापू के'
– डॉ. भरत शेणकर 77

15. 'बात-बतंगड़' कविता में व्यंग्य विधान
– सहा. प्रा. रवींद्र ठाकरे 81

16. विद्वानो पर करारा व्यंग्य 'विद्वान लोग'
- सह. प्रा. भारत चव्हाण 86

17. अकाल में उभरी आम आदमी की पीड़ा 'कितनी रोटी'
- डॉ. मनोहर जमदाडे 89

18. भारतीय राजनीति की पोलखोल 'देश के लिए नेता'
- सह. प्रा. अच्युत शिंदे 92

19. खोखली जातिप्रथा पर प्रहार 'प्रेम की बिरादरी'
- डॉ. प्रदीप सरवदे 95

20. अफसरी मनोवृत्ति पर करारी चोट 'अफसर'
- डॉ. दीपा कुचेकर 100

21. भ्रष्ट व्यवस्था पर करारा व्यंग्य 'सावधान, हम ईमानदार हैं'
- डॉ. जिभाऊ मोरे 104

22. सत्ता के दुरुपयोग पर प्रकाश डालती कहानी 'मुख्यमंत्री का डंडा'
– डॉ. एकनाथ जाधव 107

23. बुढापे के दयनीय जीवन पर प्रकाश 'झोले'
– सहा. प्रा. अनिल झोळ 111

24. साक्षात्कार लेखन
– सहा. प्रा. नानासाहेब गोफणे 115

25. हिंदी भाषा से संबंधित प्रमुख एप्स
– डॉ. जयराम गाडेकर 124

26. पल्लवन लेखन एक कला अविष्कार
- डॉ. सारिका भगत 132

14.

वर्तमान राजनीति पर व्यंग्य करती कविता 'तीनों बंदर बापू के'

कवि नागार्जुन का जन्म 30 जून 1911 ई. को बिहार प्रदेश के दरभंगा जिले में हुआ है। वह हिंदी एवं मैथिली के अप्रतिम लेखक और कवि रहे हैं। उनका असली नाम वैद्यनाथ मिश्र था। इन्होंने 'नागार्जुन' और 'यात्री' नाम से साहित्य सृजन किया है। बाबा नागार्जुन की कविता जनता के सुख-दुख को अभिव्यक्ति देती है। उन्होंने केवल अपने देशवासियों को ही नहीं समस्त मानव मात्र के दुख-सुख को अपने साहित्य में स्थान दिया है। मानव जीवन के सारे हर्ष, अवसाद, सौंदर्य, कुरूपता, स्वप्न तथा आकांक्षाओं को उनकी कविता वाणी देती है। इसी कारण उनकी रचनाएं जनसंवेद्य बन सकी है। हिंदी साहित्य जगत में नागार्जुन को जन-कवि के रूप में जाना जाता है।

नागार्जुन ने हिंदी साहित्य के अंतर्गत कविता-संग्रह, प्रबंध काव्य, उपन्यास, संस्मरण, कहानी संग्रह आदि विधाओं में लेखन किया है। इसके अलावा उन्होंने बाल साहित्य एवं अनुवाद लेखन भी किया है। उनकी कुछ रचनाएं मैथिली और संस्कृत भाषा में भी उपलब्ध है। उनकी साहित्य सेवा के लिये उन्हें साहित्य अकादमी पुरस्कार, भारत भारती पुरस्कार, साहित्य अकादमी फैलोशिप द्वारा सम्मानित किया गया था। 1994 में जीवन भर की उपलब्धि के लिए उन्हें सर्वोच्च साहित्यिक पुरस्कार भी मिला है। इस प्रकार विभिन्न भाषा एवं विषयों पर लेखनी चलाने वाले नागार्जुन हिंदी साहित्य की धरोहर थे। ऐसे महान साहित्यकार का देहावसान 5 नवंबर, 1998 ई. को हुआ। जिनके चले जाने से हिंदी साहित्य जगत की अपरिमित हानि हुई।

नागार्जुन हिन्दी की प्रगतिशील काव्यधारा के प्रतिनिधि कवि है। नागार्जुन की कविता उस दौर की कविता है जब आजादी बिल्कुल करीब थी और आजादी के बाद भी देश- शासन व्यवस्था का रंग बदला-बदला सा हुआ था। नागार्जुन ने अपने साहित्य के माध्यम से तात्कालिक राजनीति पर कड़ा प्रहार किया है। नागार्जुन की दृष्टि से राजनीति का अर्थ है – सम्पूर्ण व्यवस्था में परिवर्तन लाने के लिए लड़ाई लड़ना है, सत्ता का रस पीना नहीं। नागार्जुन जनता की आवाज बनकर खड़े हुए जब उन्होंने देखा कि राजनीति आम जनता के विरुद्ध जा रही है।

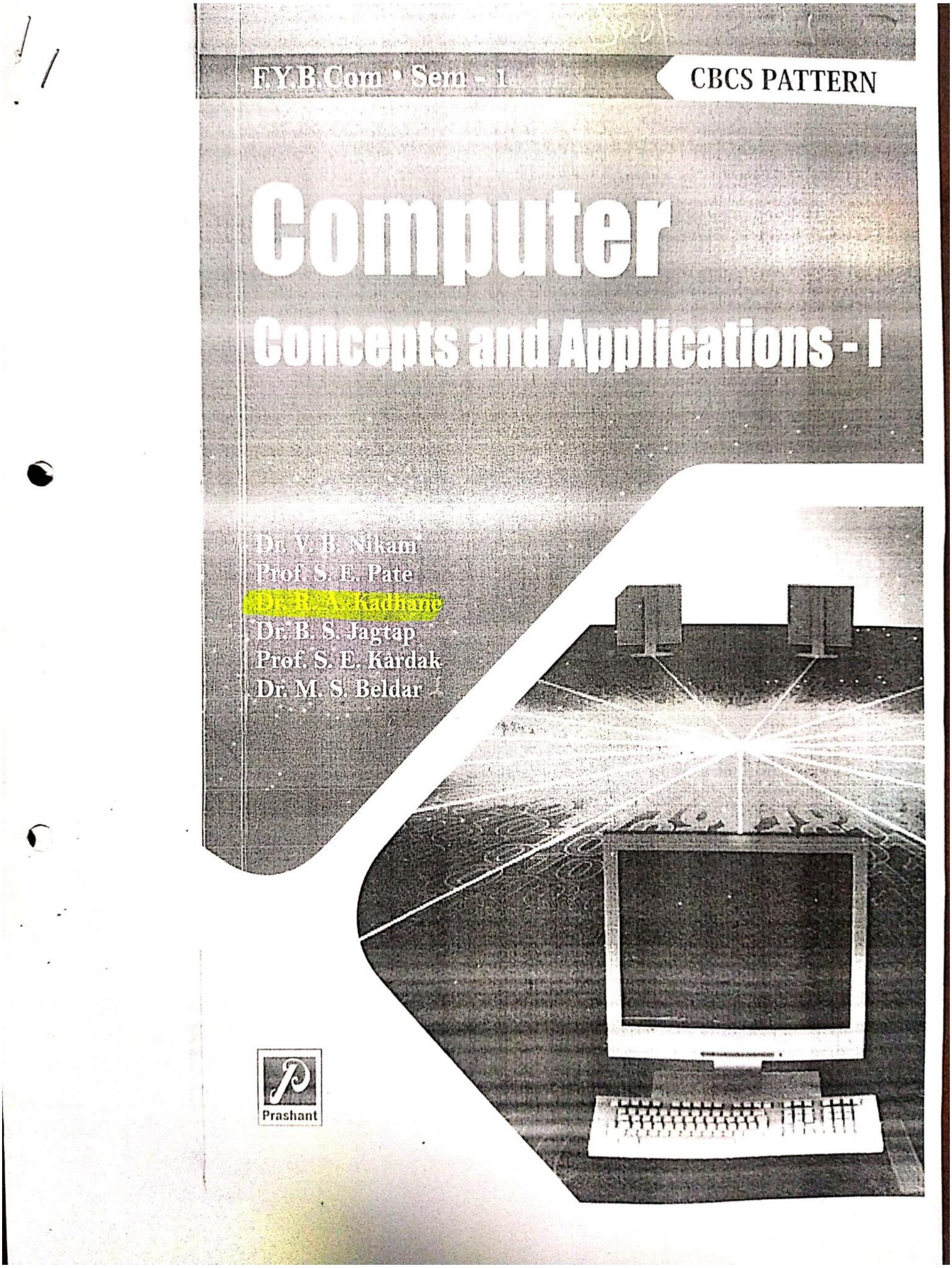
F.Y.B.Com • Sem - 1
CBCS PATTERN
Computer
Concepts and Applications - I
Dr. V. B. Nikam
Prof. S. E. Pate
Dr. R. A. Kadhane
Dr. B. S. Jagtap
Prof. S. E. Kardak
Dr. M. S. Beldar
Prashant

As per U.G.C. Guidelines and also on the basis of revised syllabus of

Savitribai Phule Pune University

with effect from June, 2019, Also useful for all Universities.

F.Y.B.Com. | Sem I

COMPUTER
CONCEPTS AND APPLICATION-I

- AUTHORS -

Dr. Vijay Balkrishna Nikam
SSGM College, Kopargaon,
Dist. Ahemadnagar

Prof. Sanjay Eknath Pate
NYNC Arts, Commerce & Science
College, Chalisgaon, Dist. Jalgaon

Dr. Rekha Appasaheb Kadhane
Adv. M. N. Deshmukh Arts, Science and
Commerce College, Rajur,
Tal. Akole, Dist. Ahenadnagar

Dr. Balasaheb Sheshrao Jagtap
Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya
Newasa,
Dist. Ahenadnagar

Prof. Santosh Eknath Kardak
K.K.Wagh Arts Science and Commerce
College Pimpalgaon Baswant

Dr. Mukund S. Beldar
NYNC Arts, Commerce & Science
College, Chalisgaon, Dist. Jalgaon

Prashant

PRASHANT PUBLICATIONS

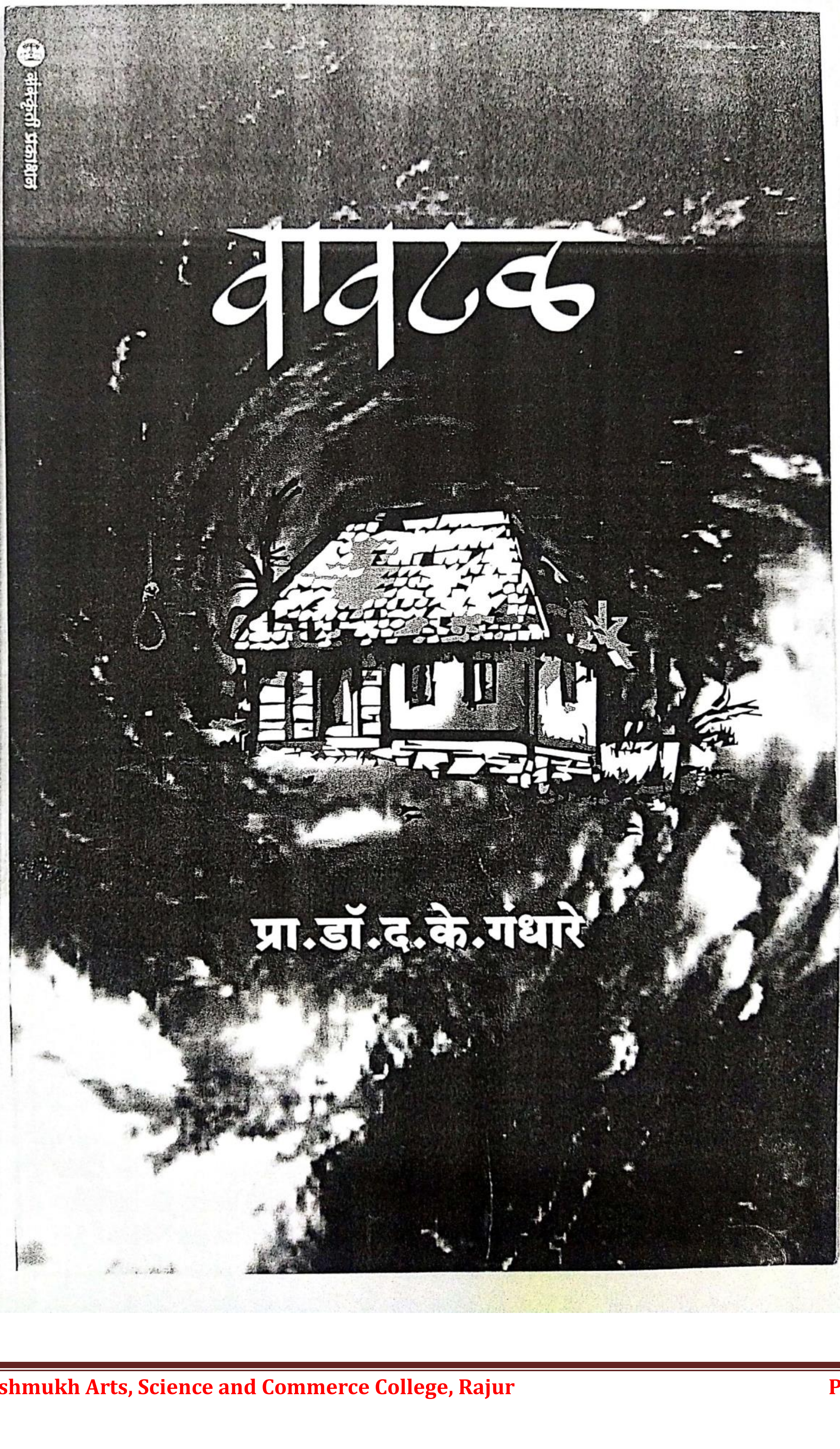

संस्कृती प्रकाशन
वावटळ
प्रा.डॉ.द.के.गंधारे

वावटळ (कवितासंग्रह) Vavtal

डॉ.द.के. गंधारे
'पसायदान' प्लॉट नं. १०६, कॉलेज रोड, मु. पो. राजूर, ता. अकोले, जि. अहमदनगर
मो. : ९४२३०४५२९५ Email : gandhare7@gmail.com

प्रकाशन क्रमांक । ३०३

ISBN- 978-93-84497-94-1

प्रथम आवृत्ती । २२ मार्च २०१९

प्रकाशक । सुनिताराजे पवार
संस्कृती प्रकाशन, ६८८, नारायण पेठ, अप्पा बळवंत चौक, पुणे-३०.
फोन : ०२०-२४४९७३४३, मो. : ९८२३०६८२९२
sanskrutiprakashan@yahoo.com
www.sanskrutiprakashan.com

मुखपृष्ठ । एम. सुनिल

मुद्रक । एस.ए. प्रिंटर्स एल.एल.पी.

मूल्य । ₹१२०

आदिवासी
साहित्य विमर्श
संपादक
डॉ. मोहन चव्हाण
सहसंपादक
डॉ. विजयप्रसाद अवस्थी
प्रा. गणेश शेकोकार
प्रा. संतोष पगार
प्रा. राकेश वळवी

अनुज्ञा

वैधानिक चेतावनी
पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में उपयोग के लिए लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है। सर्वाधिकार मूल रचनाकारों के पास सुरक्षित है। किसी भी विवाद के लिए न्यायालय दिल्ली ही मान्य होगा।

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2019

ISBN 978-93-86835-65-9

प्रकाशक

अनुज्ञा बुक्स

1/10206, लेन नं. 1E, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-110 032

e-mail : anuugyabooks@gmail.com • salesanuugyabooks@gmail.com

फोन : 011-22825424, 09350809192

www : anuugyabooks.com

मूल्य : 800 रुपये

आवरण

मीना-किशन सिंह

मुद्रक

अर्पित प्रिंटोग्राफर्स, दिल्ली-32

AADIVASI SAHITYA VIMARSH—Collection of essays on Aadivasi Discourse *edited by* Prof. Mohan Chavhan

11. आदिवासी काव्य में अभिव्यक्त स्त्री-विमर्श 72
डॉ. भरत शेणकर

12. हिन्दी कविता में आदिवासी-विमर्श 77
डॉ. विनोद श्रीराम जाधव

13. 'रेत' उपन्यास में आदिवासी-विमर्श 83
डॉ. शशिकला साळुंखे

14. आदिवासी जीवन और संजीव के उपन्यास 86
डॉ. सुनील दशरथ चव्हाण

15. आदिवासी जीवन से सम्बन्धित उपन्यास : एक अध्ययन 89
डॉ. के.वी. कृष्णमोहन

16. बंजारा जनजाति का इतिहास एवं टांडा संस्कृति : वर्तमान परिदृश्य 94
डॉ. श्यामराव राठोड़

17. बंजारा जनजातियों के लोकगीत 103
डॉ. वंदन वापुराव जाधव

18. 'टीस' कहानी के सन्दर्भ में आदिवासी-विमर्श 108
डॉ. सुनिता रामभाऊ हजारे

19. हिन्दी आदिवासी साहित्य की विकास-यात्रा 110
डॉ. गौतम भाईदास कुँवर

20. संजीव के कथा-साहित्य में आदिवासी चेतना 114
डॉ. सचिन कदम

21. निर्मला पुतुल का काव्य : आदिवासी-विमर्श 119
डॉ. प्रवीण मन्मथ केन्द्रे

22. आन्ध्रप्रदेश की चेंचू जनजाति–एक अध्ययन 124
डॉ. चिलूका पुष्पलता

23. 'अँधेरा और' उपन्यास में थारू जनजाति की त्रासदी 130
डॉ. गोकुलदास ठाकरे

24. बंजारा जनजाति का होलीकोत्सव की सम्प्रेषणीयता 137
प्रा. अनिल सखाराम जाधव

25. हिन्दी उपन्यासों में : चित्रित आदिवासी जीवन 144
प्रा. निलेश देशमुख

आदिवासी काव्य में अभिव्यक्त स्त्री-विमर्श

डॉ. भरत शेणकर

प्रस्ताविक

भारतीय समाज व्यवस्था में आदिवासी समाज जंगलों, पहाड़ों तथा विपन्नावस्था में रहने के कारण सदियों से वंचित एवं शोषित रहा है। आदिवासी साहित्य की दृष्टि से आदिवासी समाज की आपबीती को अभिव्यक्त करने के लिए 'कविता' महत्त्वपूर्ण विधा रही है। ज्यादातर आदिवासी साहित्य गीत या काव्य के माध्यम से हमारे सामने आता है। आदिवासी कविता के माध्यम से आदिवासी समाज के रहन-सहन, खान-पान, संस्कृति, परम्पराएँ, शोषण, अधिकार, संघर्ष,अस्मिता तथा अधिकारों के बारे में विस्तृत चर्चा की जाती है। आज आदिवासी-विमर्श के केन्द्र में आदिवासियों का सामाजिक विद्रोह, विस्थापन की समस्या, नारी-जीवन-संघर्ष, अधिकारों का शोषण, जल-जंगल-जमीन की समस्या, शिक्षा आदि है। इसी विमर्श को अनेक आदिवासी तथा अन्य कवियों ने अपनी कविताओं के माध्यम से वाणी दी है।

आदिवासी लोक-साहित्य और लोक-परम्परा काफी समृद्ध रही है। इसी परम्परा को आगे बढ़ाकर अपनी जाति का दुःख और पीड़ा को वाणी देकर उन्हें व्यवस्था के अन्याय के खिलाफ जागृत करने हेतु काव्य को माध्यम बनाकर अपनी आवाज बुलन्द करने वाले कवियों में महादेव टोप्पो, निर्मला पुतुल, हरिराम मीणा, रामदयाल मुंडा, ग्रेस कुंजूर, रणेन्द्र, अनुज लुगुन, विनोद कुमार शुक्ल, वंदना टेटे, वाहरू सोनवणे आदि नाम उल्लेखनीय हैं। इन कवियों ने अपनी कविताओं के द्वारा आदिवासियों पर हो रहे अन्याय-अत्याचार, आदिवासी स्त्री का हो रहा शोषण आदि के साथ-साथ अपनी अस्मिता को पहचानने की बात कही है। आज विकास के नाम पर विस्थापन के दर्द को झेल रहे आदिवासियों का चित्रण, आदिवासी स्त्री की छटपटाहट तथा आदिवासी जनजीवन की विविध समस्याओं का चित्रण इन कविताओं में मिलता है। मीडिया ने केवल शो पीस के रूप में आदिवासियों के भ्रान्तिपूर्ण चित्र को घर-घर में पहुँचाया जो निहायत निंदनीय है। वास्तविकता से बेखबर दुनिया नहीं जानती कि आदिवासी सच्चे अर्थ में इस भूमि के मूल निवासी हैं।